

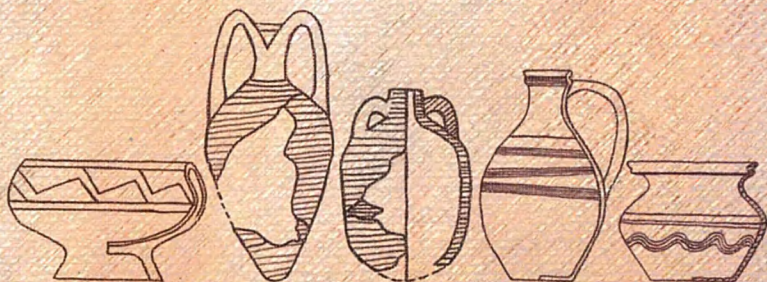
Михайло Кучинко

Володимир СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ

*В лѣ. ѓ. љ. ч. ѓ. (6497; 988) посади ...
[Великий князь Київський Володимир]
Всеволода в Володимѣрѣ...*

Михайло КУЧИНКО

ВОЛОДИМИР СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ

Історико-археологічні нариси

Луцьк-2006

УДК 94(477.82)
ББК 63.4(4Укр.-4Вол.)-22
К95

У книзі розглядається проблема виникнення міста Володимира та його розвиток в період середньовіччя. На основі археологічних та писемних джерел автор характеризує основні галузі економіки, суспільних відносин, матеріальної та духовної культури володимирців.

Для науковців, освітян, краєзнавців.

Рецензенти: **Я. Д. Ісаєвич** – доктор історичних наук, професор, академік НАН України (Інститут українознавства НАН України імені Івана Крип'якевича);

С. В. Гаврилюк – доктор історичних наук, професор (Волинський державний університет імені Лесі Українки).

ISBN 966-361-100-6

© Кучинко М. М., 2006

СЛОВО ПРО КНИГУ ТА ЇЇ АВТОРА

Книга “Володимир середньовічний” – це науково-популярний нарис, автором якого є відомий археолог, краєзнавець, доктор історичних наук, професор Михайло Михайлович Кучинко. Історія міста Володимира-Волинського – одного з найдавніших і найславніших українських міст – була в центрі уваги науковців не тільки в Україні, а й за її межами. Їх дослідження присвячувалися проблемам політичного розвитку міста, в окремих книгах розглядалися економічні аспекти тощо. Вийшла низка узагальнюючих історико-краєзнавчих праць, в яких охоплювалася вся тисячолітня історія Володимира-Волинського. Варто назвати хоча б “Княжий город Володимир” О. Цинкаловського, “Володимир – столицний град Волині” М. Бойка, “Володимир-Волинський” Я. Ісаєвича та А. Мартинюка, а недавно з’явилася монографія М. Кучинка, В. Петрович та Г. Охріменка “Історія міста Володирира-Волинського від найдавніших часів до середини ХХ ст. (у світлі соціотопографії)”. В основу останньої було покладене дисертаційне дослідження В. В. Петрович “Історична топографія міста Володимира Х–ХVIII ст.”, написане під науковим керівництвом М. М. Кучинка. Окремим проблемам історичної топографії міста присвячено понад десять статей, написаних мною.

У цих наукових працях розглядається цілий комплекс питань, пов’язаних із заснуванням міста Володимира-Волинського, особливостями планування поселення, локалізацією його основних житлових, оборонних, культових, господарських та інших об’єктів, їх еволюційною зміною впродовж тривалого періоду від Х до середини ХХ століття. Паралельно й у взаємному зв’язку із міською природою та соціальною топографією розкриваються важливі сторінки політичної, економічної та культурної історії, демографічного розвитку, національних відносин, освітнього та мистецького життя міста.

Отже, багато проблем історії Володимира-Волинського мені добре відомі, й тому можу сказати, що, попри певні здобутки,

стан дослідження міста залишає бажати кращого. Особливої уваги вимагає давньоруський і середньовічний період історії Володимира, адже саме тоді місто досягло вершини свого економічного, політичного і культурного розвитку. В цьому контексті поява книги „Володимир середньовічний” є далеко не буденною подією. Усвідомлюючи, що сьогодні найважливішим у справі формування світогляду передусім сучасної молоді є виховання у неї поваги до нашої минувшини, автор як вчений і педагог звернувся до цього періоду історії міста над Лугою цілком закономірно. Таке звернення потрібне для того, щоб проникнути в глибину славної історії міста, осягнути її сутність, відчутти і свою причетність до неї.

Необхідно наголосити, що глибше вивчення середньовічної історії Володимира вимагає розширення джерельної бази. Відомо, що донедавна історія столиці Волинської землі вивчалася, головним чином, на базі літописних даних. Але цього виявилось явно недостатньо. Професор М. М. Кучинко не ігнорує писемних джерел. Він широко залучає Руський літопис, іноземні хроніки, документи Володимирського гродського суду, королівські грамоти, люстрації, духовні заповіді, торгові угоди тощо. Однак пріоритетними для нього є речові джерела – архітектурні та археологічні пам’ятки. Особливу увагу автор книги приділяє останнім. Чимало з них він здобув особисто в процесі розвідок і розкопок, хоча в умовах густої забудови давнього міста це було пов’язано із значними труднощами. Неодноразові перебудови, які мали місце впродовж тисячолітнього періоду, перекидання ґрунту призвели до порушення культурних нашарувань і зміни положень давніх знахідок. Слід зауважити, що через те стратиграфічна ситуація тут дуже складна і розібратися в ній міг лише висококваліфікований археолог, до того ж не позбавлений інтуїції.

Про фаховий рівень Михайла Михайловича свідчить як безпристрасна оцінка його досліджень колегами-археологами, так і численні наукові праці з проблем археології. Про це ж говорить і книга “Володимир середньовічний”, автор якої зміг добре опрацювати речові матеріали і зробити відповідні висновки. При цьому він проявив себе як невтомний дослідник і вдумливий інтерпретатор археологічних знахідок, що дозволило йому виробити свою чітку оригінальну концепцію, яка торкається поставлених у книзі проблем.

На базі сукупності писемних, нумізматичних, топонімічних та археологічних даних історію середньовічного Володимира подано в контексті загальноєвропейської історії. Різноманітні джерела дали змогу авторові в доступній формі охарактеризувати заняття володимирців ремеслом, торгівлею, землеробством, рибальством тощо, з'ясувати суспільні відносини. Студенти, вчителі, краєзнавці знайдуть у книзі цікавий матеріал про культуру, освіту, звичаї різноетнічних груп населення, що мешкало тут. Автор коротко визначає також основні віхи політичної історії середньовічного Володимира, пов'язуючи їх із діяльністю окремих князів, що правили на Волині. Весь спектр розглянутих питань засвідчує глибоку ерудицію дослідника, вміння використовувати різноманітні матеріали для широких історичних узагальнень.

Місто Володимир-Волинський – рядовий районний центр Волинської області, яких десятки в Україні. Таким він є сьогодні, але колись це був стольний град Волинського князівства, один із найбільших руських gradів. Не випадково угорський король Андрій, підійшовши в 1232 р. до Володимира, із зачудуванням відзначив, що такого града він не бачив навіть у німецьких землях. І справді місто виглядало дуже ефектно. Воно було укріплене потужними земляними валами з дерев'яними стінами, бійницями та галереями, вздовж яких походжали в блискучих обладунках воїни-оборонці. В той час у ньому нараховувалося вісім мурованих церков, княжий палац, боярські тереми та рядові будівлі.

Дослідженню цих та інших нерухомих пам'яток, а також численних археологічних матеріалів, здобутих внаслідок багаторічних розвідок і розкопок і присвячена чергова, вже десята за рахунком, книга професора Михайла Кучинка. Як і попередні, вона насичена багатьма цікавими фактами, що робить її пізнавальною. Разом з тим, книга написана дохідливою мовою, що робить її зрозумілою не лише для фахівців, а й для широкого загалу. Побудована у вигляді трьох нарисів, кожен з яких завершується списком використаних джерел та літератури, монографія висвітлює історію міста Володимира від його витоків у ранньому середньовіччі (VI–VII ст.) до завершення середньовічного періоду в Україні (кінець XVI ст.), коли минулу славу місто над

Лугою почало втрачати. Слід сказати, що, спираючись на численні джерела та праці відчизняних і зарубіжних істориків і археологів, авторіві вдалося висвітлити кількасотлітній відрізок історії Володимира досить переконливо. Книга добре ілюстрована. Гарним також є її зовнішнє оформлення.

„Хто не знає свого минулого, той не вартий свого майбутнього”. Ці крилаті слова великого українського поета і дійсного члена Національної Академії Наук України М. Т. Рильського сьогодні є актуальними, як ніколи. Отже, історію свого рідного міста мають знати не лише володимирці, а й усі волиняни, і не лише вони, адже це сприятиме охороні та збереженню пам'яток історії і культури на його території.

На мою думку, книга не залишиться поза увагою студентської молоді, вчителів, краєзнавців, та й вчених – колег шановного професора.

Валентина ПЕТРОВИЧ,
кандидат історичних наук

ПЕРЕДМОВА

Володимир-Волинський є одним із найдавніших міст не лише Волині, а й всієї України. Завдяки вигідному географічному розташуванню його територія була залюднена вже в сивій давнині. Що ж до історії власне міста, то його зародок слід шукати десь у VI столітті. В іноземних хроніках воно згадується під назвою “Лодомир” у IX столітті. У Руському літописі перша згадка про Володимир зафіксована під 988 роком. У княжий період це місто було одним із найбільших і найрозвинутіших серед руських міст як у економічному, так і в суспільно-політичному та культурному аспектах. Звідси особливий інтерес викликає саме середньовічний, княжий період в історії Володимира, який припадає на X – середину XIV ст., коли град над Лугою був у zenіті своєї слави, викликаючи подив і захоплення іноземців. Не менш цікавим є і русько-литовський період другої половини XIV–XVI ст., який до певної міри продовжив славні традиції міста княжої доби.

У світлі сказаного актуальним є висвітлення економіки, побуту та культури володимирців означеного кількасотлітнього періоду на основі ретельного всебічного з'ясування розвитку історико-культурних об'єктів цивільного і культового призначення та інших матеріалів. Загалом, попри певні здобутки, які стосуються переважно давньоруського часу, стан вивчення середньовічної історії Володимира залишає бажати кращого. Це пояснюється тим, що досі окремої праці, присвяченої історії суто середньовічного Володимира, поки що немає. Здебільшого історія міста давньоруського часу висвітлювалася разом з іншими руськими містами та й то майже виключно на основі писемних джерел. Це ж можна сказати і про литовсько-руський період. Ось чому виникла необхідність написання цієї книги.

Для її створення в якості джерел використані передусім археологічні пам'ятки, відкриті та дослідженні у Володимирі-Волинському вченими, в тому числі й автором книги, за період від останніх десятиліть XIX до початку XXI століття. Протягом цього часу були відкриті рештки світських і культових будівель, поховання, скарби, знайдено десятки та сотні знарядь праці, предметів побуту, культу, озброєння тощо. Можна без перебільшення сказати, що археологічні джерела є найбільш об'ек-

тивним джерелом, а тому заслуговують найбільшої довіри у дослідника середньовічного міста. Чимало світла на соціальну та політичну історію княжого Володимира проливають писемні пам'ятки і передусім Руський літопис.

Для вивчення пізньосередньовічного періоду міста використано актовий матеріал як опублікований, так і архівний. Найважливішими документами, що проливають світло на соціально-економічний розвиток Володимира в литовсько-руському часі, є документи Володимирського гродського суду, торгові угоди, ревізії, духовні заповіти, королівські грамоти тощо. В інвентарях і люстраціях 1545 і 1552 років подано відомості про кількість будівель у місті того часу, заняття міщан, фортифікацію замку та оборонні укріплення міста, інші цінні відомості про життя пізньосередньовічного Володимира.

Важливий матеріал для відтворення його історії почерпнутий автором із фондів Центрального державного історичного архіву України. Він, зокрема, дав можливість простежити соціальну диференціацію і етнічний склад населення міста, конкретизувати уявлення про стан ремесла, торгівлі, цехової організації, самоуправління міської громади тощо.

Нами проаналізовані також праці попередників, які в тій чи іншій мірі торкалися питань середньовічної історії міста. Враховані результати їх досліджень та висновки. Зі списком цих праць читачі можуть ознайомитися, а при потребі й прочитати їх.

Автор ставить перед собою мету створити комплексне дослідження середньовічного Володимира. При цьому обов'язково братимуться до уваги природно-географічні, історичні та інші чинники, що сприяли процесу становлення раннього міста. Планується охарактеризувати оборонні споруди та визначити час їх появи, розглянути поетапну еволюцію міської інфраструктури, в тому числі побудову ратуші, центрального майдану, громадських і житлових об'єктів та церков. У такий спосіб вивчення всіх категорій пам'яток дозволяє розглядати їх впродовж століть у взаємозв'язку з характеристикою господарської діяльності, суспільно-політичних стосунків та культури міського населення Володимира в період усього середньовіччя.

Сподіваємось, що книга стане в пригоді студентам-історикам, вчителям, краєзнавцям і взагалі всім, хто не байдужий до минулого рідного краю.

БІЛЯ ВИТОКІВ СТАНОВЛЕННЯ МІСТА ВОЛОДИМИРА

Проблема витоків становлення Володимира як міста передусім вимагає з'ясування природно-географічних умов, у яких воно знаходиться, і визначення особливості території, на якій місто формувалося. Нинішній Володимир-Волинський розташований під $50^{\circ} 51'$ північної широти і $41^{\circ} 58'$ східної довготи на межі Волинської височини та Волинського Полісся¹. На цій території поліські болота поступово переходять у підвищений хвилястий рельєф. Місто розташоване на правому високому березі Луги, яка є допливом Західного Бугу. Луга протікає зі сходу на захід у південній околиці міста по заболоченій долині, утворюючи водойми, порослі очеретом та осокою. В західній частині міста ріка прорізує крейдян у основі височину, яка простягається з півночі на південь.

Правими допливами Луги є маленькі річки: Смоча, Рилавиця і Свинорийка. Найдовша з них – Смоча – витікає з болота, розташованого в північно-східній околиці міста і прямує його серединою, омиваючи з двох сторін високий пагорб, на якому розташоване Замчисько. Річка неглибока, її береги низькі, а дно болотисте. Неподалік протікає маленька річка Свинорийка, яка теж впадає в Лугу. Третя річка – Рилавиця протікає в східній частині міста через урочище Провалля і відділяє з північного та західного боків інші передміські пункти. Луга, Смоча, Свинорийка і Рилавиця разом із Західним Бугом належать до єдиної водної системи Балтійського моря.

Міська рівнина, або долина, якою стікають у Лугу води, утворені навесні від танення снігу, та води від дощу влітку і восени, відома серед мешканців Володимира-Волинського під назвою Смуга. Вона простягається від північної околиці міста, перетинаючи сучасні вулиці генерала Шухевича та Ковельську,

і з'єднується із Болотом між урочищем Шкартани і Апостольщина, що лежить на північний схід від міста. Це болото в давні часи було дуже заводнене. Навіть у першій половині ХХ ст. було вкрите озерцями, які називались тут "вікнами". Воно густо поросле очеретом та осокою і залишалось непрохідним навіть у найсухішу пору року.² Можливо, саме через те болото називають ще Озером. Саме з цього болота і витікає найбільша з названих вище річок – Смоча.

Значна частина території міста, яка нині щільно забудована, зокрема на півночі, сході та південному сході, у давнину також була болотом. Це стосується великої ділянки між Рилавицею і Смочю, району болота Озеро та болота під назвою Жидівка. Фактично в давнину багна займали переважну частину площі теперішнього міста, за винятком території Верхнього Замку та окольного граду, а лівобережжя ріки Луги є настільки заболоченою місцевістю, що в дощову пору року стає непрохідним і досі.

Геологічною підосною Володимира-Волинського є досить потужні крейдянні шари, покриті зверху лесовими та чорноземними ґрунтами. В минулому ця територія була порізна річковими заплавами, болотистими озерцями та ярами, про що свідчать такі топоніми, як Біла Криниця, Білі Береги, Безодня, Глинка, Озеро, Став тощо.³ Поверхня міської території розчленована, коливання відносних висот над рівнем моря становить близько 28 метрів.⁴ Такі мікрогеографічні умови утворили мережу долин і підвищень, на яких сформувалася система компонентів міста.

Загалом територія Володимира-Волинського може бути зарахована до рівнинного ландшафту, хоча його центральна частина має горбистий характер. Шкала висотних показників і неоднорідний рельєф місцевості відбилися на кліматичних та ґрунтових умовах. Відповідно це вплинуло на суспільно-економічний, адміністративний та військово-оборонний чинники, ще раз підтвердивши велику істину, що природа і суспільство є взаємопов'язані та нероздільні.

Заселяючи територію майбутнього міста, для свого оборонного центру люди обрали найвищу ділянку серед усіх інших, які були придатні для поселення. Це був пагорб, розміщений

над заплавою р. Луги, який в силу свого розташування мав природний круговий огляд, що робило його епіцентром ландшафту. Навкруги розкинулась болотиста місцевість, яка дуже ускладнювала підступи до нього впродовж більшої частини року.

Отже, з точки зору обороноздатності ця територія була ідеальною. Разом з тим, щодо необхідності економічного розвитку вона була малоприсадною для землеробства і через доволі значну заболоченість, навіть для тваринництва. У той же час окремі урочища, які прилягали до центру міста з півдня, заходу і сходу, зокрема Білі Береги, Заріччя, Залужжя, Острівок, Шистів та ряд інших, мали цілком сприятливі природні умови для заняття їх мешканців різними видами господарської діяльності, в тому числі рільництвом, городництвом та тваринництвом, які впродовж століть були дуже важливими галузями економіки Володимира.

Цьому сприяли також кліматичні умови, які з повним правом можна назвати помірними. Середня температура січня тут дорівнює приблизно $-4,6^{\circ}$, а липня $+18,4^{\circ}$, річна норма опадів не перевищує 567 міліметрів.⁵ Такими є природні умови, які певною мірою сприяли ранньому заселенню місцевості, що є предметом нашого розгляду.

Витоки становлення Володимира як міста сягають ранньослов'янської доби, яка досі здебільшого залишалася поза увагою істориків, що вивчали минуле міста на базі порівняно не численних джерел. Ми ж спиратимемося, головним чином, на матеріали археологічних досліджень, залучаючи водночас літописні та деякі інші джерела.

Насамперед з'ясуємо, яким був характер первісних оборонних укріплень міста. Тут ми звернемося як до топографії, так і до археології. Найраніший укріплений пункт, як уже вказувалося, що знаходився на найвищому природному пагорбі – майбутній дитинець княжого города – має оригінальну форму, надану йому штучно. Вона не кругла, як більшість ранніх городищ Волинського Полісся, а проміжна між колом і квадратом. Як слушно зауважував знаний фахівець із проблем оборонного зодчества західноруських земель археолог і архітектор П. Раппопорт, вона не є випадковим пристосуванням круглих городищ до умов місцевості, а специфічно

волинським типом фортифікації X–XI століть.⁶ Дитинець давнього Володимира за всіма показниками можна датувати періодом X ст., а можливо, і ранішим часом.

З огляду на це питання цікавою є думка відомого медієвіста М. Котляра, який досліджуючи генезу міст Волині, виділяє п'ять хронологічних етапів їх розвитку. За розробленою ним схемою, перший етап знаменується появою зародків міст: найраніших, поодиноких у VI–VII ст. і пізніших, масових – у VIII–IX століттях. Другий етап – це існування і розвиток зародків міст від VI до IX ст. включно. На третьому етапі, в другій половині X – першій половині XI ст., відбувся процес переростання зародків у ранньофеодальні міста.

Щоправда, як вважає вчений, провести чітку хронологічну межу між ранніми містами та їх зародками, з уваги на нерівномірність розвитку, а звідси і самого процесу переростання перших у другі, важко.⁷ Це непросто зробити й на базі археологічних даних, однак, судячи з усього комплексу наявних джерел, можна цілком логічно припустити, що град Володимир виник ще до X століття. Цілком зрозуміло, що найраніша, доволі скромна фортеця площею всього 1,5 га, яким був Володимир на рубежі X–XI ст., не могла мати серйозного впливу ні на територію, що її оточувала, ні тим більше на всю Волинську землю того часу.

Лише на четвертому етапі, в другій половині XI – першій половині XII ст., він став повноцінним містом, а апогеєм його розвитку був час на п'ятому етапі, тобто в другій половині XII–XIII століттях. Саме на цей період припадає остаточне формування окольного граду з цивільними і культовими будівлями. Комплекс, що складався з дитинця і окольного граду, був уже цілком сформованим класичним давньоруським містом. Так, на нашу думку, міг сформуватися княжий Володимир, що, до речі, було характерно і для інших давньоруських міст.

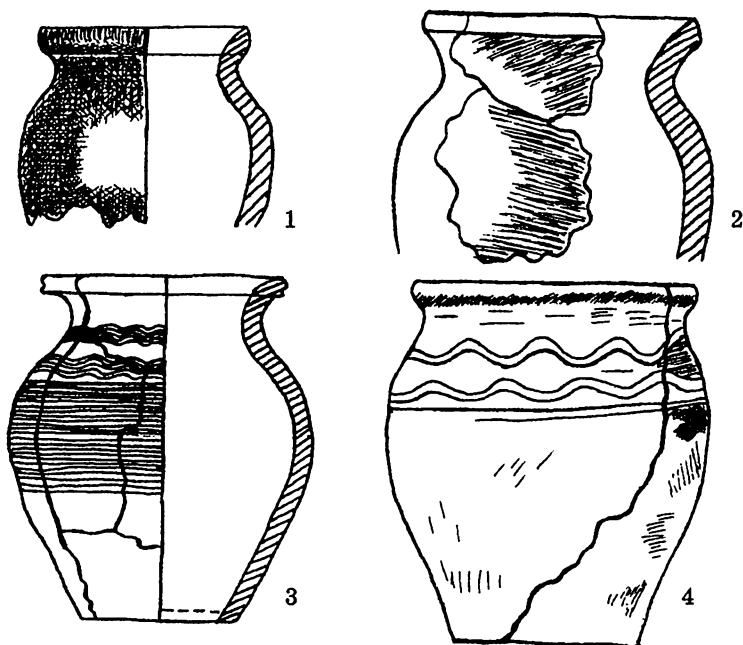
Торкаючись окремо проблем становлення окольного міста, слід зауважити, що, як свідчать археологічні дослідження, воно сформувалось на основі кількох слов'янських поселень, які функціонували одночасно з раннім городищем, що було на місці майбутнього дитинця княжої доби. При цьому варто

наголосити, що коли з точки зору топографії дитинець давнього Володимира належить до укріплень так званого “волинського типу”, тобто за характером планування він сягає племінного періоду, то і околиний град теж гіпотетично можна віднести до того ж часу. Він був оточений двома рядами валів, що є характерною ознакою укріплень племінних городищ ранньослов'янського часу. На Волині одним із таких городищ є, наприклад, не згадане в Руському літописі раннє місто, розташоване в урочищі Шопи на східній околиці Любомля, яке досліджувалось нами в 1995 р. і датоване за археологічними матеріалами не пізніше X століття.⁸

Матеріали VI – середини X ст., виявлені в окремих районах Володимира-Волинського, свідчать, що ранній період міста був дуже схожим із аналогічним періодом інших міст України-Русі. Аналіз археологічних знахідок, що походять із найвищого пагорба міста, який називається Замчисько, говорить, що на ньому знаходилося ранньослов'янське городище. Це засвідчується різноманітними матеріалами, виявленими головним чином у процесі земляних робіт. Так, ще наприкінці XIX ст. під час спорудження тут в'язниці робітники випадково натрапили на невідомі фундаменти, вимуровані з каменю вапняку на піщаному розчині, та знайшли фрагменти кераміки, залізні речі, кістки тварин тощо.⁹

Пізніше, при аналізі знайдених робітниками археологічних матеріалів, з'ясувалося, що поруч із виключно ліпним посудом, на глибині 2–3 м траплялися фрагменти і так званого ранньогончарного посуду, представленого ліпними, з наступним обточенням на ручному крузі горщиками. В глині, з якої виготовлені горщики, є домішки грубозернистого піску або товченого каменю. Вони мають вінець, зрізаний під нахилом, інколи профільований по зовнішньому краю неглибоким рівчиком, причому площина зрізу нахилена до середини, а край вінця потовщений і відтягнутий вверх або вниз. Вінець переважно відхилений назовні слабо, шийка горщика здебільшого невиразна і вінець непомітно переходить у тулуб яйцеподібної форми. Денця плоскі. Горщики у верхній частині прикрашені хвилястими лініями.¹⁰

У контексті з'ясування питання про час формування раннього міста Володимира доцільно наголосити, що такий посуд

Керамічні вироби з давнього Володимиря:

- 1, 3 – горщики «курганного» типу X – початку XI ст.;
 2, 4 – ранньогончарні горщики IX – початку, першої половини X ст.

відомий знавець слов'яно-руської кераміки М. Кучера датував IX – початком чи першою половиною X століття.¹¹

При цьому варто зауважити, що крім названого вище найдавнішого, ранньогончарного посуду, нами під час археологічних розкопок на дитинці, на глибині 3,8–4,5 м був виявлений посуд, цілком виготовлений на гончарному крузі.¹² Горщики переважно широкогорлі, хоча трапляються зрідка і вузькогорлі, з шершавою поверхнею світлокоричневого кольору. Вінця в них розхилені, шийка невисока і переходить у випуклі бочки, що конічно звужуються до денця горщика. Зовнішній край вінця потовщений у вигляді підтрикутного в профілі манжета. Краї вінця або косо зрізані, або потовщені та заокруглені, нерідко профільовані зовні рівчиками. Більшість горщиків оздоблена пасмом хвилястих і прямих ліній, нанесених гребінцем. Цей тип гончарного посуду в ар-

хеологічній науці прийнято називати горщиками курганного типу, що прийшли на зміну ранньогончарним.

На думку М. Кучери, кераміка курганного типу датується X – початком XI століття.¹³ Отже, аналіз добре датованого керамічного матеріалу, який вважається надійним хронологічним індикатором, свідчить про безперервний розвиток поселенської структури на території дитинця княжого Володимира впродовж VI–X століть.

Одним із аргументів на користь заселення ще в докняжому часі не лише дитинця, а й окольного града також є передусім археологічні матеріали, знайдені в різних місцях сучасного Володимира-Волинського. Зокрема, у східній частині міста, в урочищі Михайлівщина, за розповідями господарів місцевих садиб, що знаходяться в цьому районі, під час різних земляних робіт часто знаходили черепки ліпних товстостінних слов'янських горщиків. В Енциклопедичному словнику Брокгауза і Ефрона говориться, що згідно традиції на підвищенні, де згодом був споруджений монастир Архістратиґа Михаїла, стояв язичницький ідол, ім'я якого ніхто не пам'ятає. За народними ж переказами, записаними в 20-х рр. XX ст. О. Цинкаловським, на місці Михайлівського монастиря на високому березі річки Луги здіймалася постать бога Велеса, якого слов'яни вважали покровителем худоби, а пізніше взагалі всякого господарства і добробуту.¹⁴

На північ від Михайлівщини знаходиться урочище Апостольщина, де, як засвідчили археологічні розкопки 1999 року, які проводив С. Терський, уже в середині X ст., тобто ще до княжого часу, існували виробничі майстерні зі спеціальними печами, видовбаними у материковому ґрунті. Біля них знайдено фрагменти ліпних, частково підправлених на гончарному крузі горщиків із великою кількістю домішків у глині грубозернистого піску та товчених черепків. Під шийкою посуду прикрашений врізними хвилястими і горизонтальними лініями.

Названі риси є характерними для ранньогончарної кераміки. За типологією вона близька до ранньосередньовічного посуду зі слов'янського городища в с. Зимне, що знаходиться неподалік Володимира.¹⁵ Тут же знайдено чимало фрагментів

горщиків, крейдяне прясло для веретена та однобічний кістяний гребінь, тобто матеріал, який датується VIII–X століття.¹⁶

До речі, під час розвідок восени 2000 року на городах садиб володимирців, на вул. О. Цинкаловського нами зібрано фрагменти горщиків VIII–IX ст., які належать до археологічної культури Луки-Райковецької. Про те, що район в урочищі Апостольщина був заселений ще до X ст., свідчать випадкові знахідки кераміки, які зберігаються у Володимир-Волинському історичному музеї, в тому числі і його експозиції. Серед знахідок є майже цілі горщики, оздоблені пасмом хвилястих ліній.

Археологічні матеріали, датовані першою половиною X ст., в межах окольного града виявлені нами під час обстеження котловану під житловий будинок по вул. Гайдамацькій. Це вже урочище Тухівщина, що знаходиться на лівому березі р. Смочі, на захід від урочища Апостольщина. Тут, на глибині від 0,8 до 1,5 м в стінах котловану вдалося зафіксувати рештки заглиблених житлових споруд із глиняними печами та фрагментами кераміки культури Луки-Райковецької, що передували княжому періоду історії Володимира-Волинського.

У південно-західному районі окольного міста, в урочищі Підзамче, також зібрано матеріали, які свідчать про доволі значну заселеність його вже в додержавному часі. Це територія, яка прилягає до розташованого на доволі високому пагорбі єпископського замочку з північного боку. Від західного боку замочку колись тягнувся земляний вал.

Для вивчення стратиграфії залишків оборонних укріплень окольного міста археологом С. Терським на території садиби М. Лотоцького по вулиці Сокальській, 14 було закладено розкоп. У результаті дослідження на цій, з точки зору топографії найвищій ділянці території окольного міста, під основою валу було виявлено досить потужний культурний шар із рештками жител та господарських будівель, датованих за керамікою X століттям.

В одній з будівель на глибині 2,5 м знайдено ранньогончарні горщики та глиняне біконічне прясло для веретена.¹⁷ Доволі виразна стратиграфія житлово-господарських споруд і археологічний матеріал, виявлений в них, свідчать, що вони

існували ще до спорудження тут валів, які оточували околине місто, тобто могли бути одночасними з розташованим на сусідньому східному пагорбі слов'янським городищем, яке передувало княжому дитинцю.

Нарешті, про досить ранній період заселення цієї території свідчать виявлені в південно-західній частині міста на вулиці Білоберезькій, що вела до передмістя Білі Береги, тіло-спальні урнові поховання, датовані VI–VIII століттями. О. Цинкаловський писав, що ці поховання були випадково відкриті під час господарських робіт у садибі міщанина Ваврисевича, без докладнішого опису їх характеру.¹⁸

На жаль, незадовільний стан археологічного вивчення окольного міста давнього Володимира поки що не дає змоги дати докладнішу характеристику історії докняжої доби на основі вивчення матеріальної культури. Для цього необхідно провести широкомасштабні розкопки, які могли б доповнити археологічну джерельну базу. Дуже шкода, що зробити це майже неможливо, адже сучасний Володимир-Волинський щільно забудований. Проте навіть згадані вище, не надто численні на сьогодні археологічні дані, дозволяють стверджувати, що місто Володимир є набагато старішим, ніж це вважалося раніше, коли єдиним джерелом для цього були доволі скупі повідомлення в Руському літописі. Не виключено, що за київського князя Володимира Святославича, який захопив Західну Русь, новий центр Волинської землі було влаштовано на одному з уже існуючих племінних укріплень бужан-волинян.

Розглянуті вище археологічні матеріали переконливо свідчать, що виникнення раннього міста Володимира як поселення укріпленого типу сягає докняжих часів. Про це можуть свідчити також писемні джерела. На наш погляд, дуже важливим у цьому плані є запис угорського хроніста, так званого Аноніма, який вважається автором твору під назвою “Геста Гунгарорум”, чи “Діяння угрів”.

Вважається, що автором хроніки був нотар, чи канцлер короля Бели IV (1233–1270 рр.). Судячи з усього, твір був написаний близько 40-х рр. XIII ст. Очевидно, беззастережно довіряти всім повідомленням цього хроніста навряд чи можна, проте у світлі всього сказаного вище і нехтувати ними також не варто.

Анонім, зокрема, писав, що місто під назвою Лодомир існувало вже у 884 р., коли угри на чолі з їхнім вождем Альмошем (помер близько 894 р.) вирушили із степів Скіфії, підійшли до Києва, заволоділи ним і зробили русичів своїми данниками. За словами Аноніма, київські владці щедро обдарували угрів і попросили їх іти далі на захід. Кияни наче-то провели їх аж до міста Лодомира (Володимира), а володимирський воевода гостинно зустрів Альмоша, який пробув тут три тижні. Потім, взявши аманатів (заручників), дві тисячі марок срібла, сто марок золота, безліч коней та іншої худоби, угри пішли в Паннонію, тобто в сучасну Угорщину і там зупинились.¹⁹

Із сказаного можна зробити висновок, що у 884 р. на місці пізнішого Володимира існувало укріплене городище, прототип раннього міста. Вважаємо, що повідомлення Аноніма є додатковим підтвердженням археологічних джерел, а не довіряти останнім немає жодних підстав. Відомо ж бо, що дані археології є найбільш вірогідними. Інша справа – політичний підтекст запису в хроніці “Геста Гунгарорум”. Гадаємо, що в такий спосіб угорські феодали намагалися якось виправдати свої зазіхання на споконвічні руські землі Волині та Галичини в першій половині XIII ст. після загибелі Романа Мстиславича під час малолітства його синів Данила та Василька.

Попри все сказане вище, питання про час становлення міста над Лугою не перестало бути дискусійним. Про виникнення первісного осередку давнього Володимира існує ряд гіпотез. Одну з них висловив відомий український історик, академік Я. Ісаєвич. Він вважає, що засновниками міста могли бути мешканці східнослов'янського Зимнівського городища, розташованого на відстані 5 км від сучасного міста. Суть його гіпотези зводиться до того, що після зруйнування городища в Зимному аварами (літописними обрами) в середині VII ст. дуліби покинули його і переселилися на місце пізнішого Володимира.²⁰ Якщо взяти до уваги наведені вище свідчення археологічних даних, ця гіпотеза виглядає цілком правдоподібною.

Крім згаданих вище археологічних і писемних джерел, при вивченні раннього періоду існування міста, можуть бути

використані також дані історичної топографії. Зокрема, з ранньослов'янським періодом історії Володимира пов'язані такі давні назви, як “Баби”, “Велесівщина”, “Волостав”, “Колядово”, “Стрибоги”, “Тур’є поле”, які відображають історико-етнографічні явища. Деякі з них можна пов'язати з язичництвом. Без сумніву, важливу роль у процесі становлення Володимира як міста зіграли навколишні близькі поселення сільського типу, які з плином часу стали його передмістями. Серед них варто назвати Заріччя, яке знаходилося на відстані 0,5 км, Лобачин (2 км), Федорівка (1 км), Дубники (4 км), Островок (1 км), Шистів (3 км), Онуфріївщина (1 км), Білі Береги і зовсім прилеглі до міста Рилавиця, Завалля, Залужжя та інші.

На жаль, за незначним винятком, на території названих вище урочищ широких археологічних досліджень не проводилося. На більшості з них мали місце лише невеликі за обсягом археологічні розкопки рятівного характеру та розвідки. Що ж стосується більших розкопок, то вони проводилися, лише в урочищах Підзамче, Апостольщина, Федорівка та Михайлівщина.

Як би то не було, але виявлені матеріали, хай навіть і чисто випадково під час господарських робіт, в цілому свідчать про заселеність території давньоруського Володимира ще до 981 р., тобто до періоду, який передував княжій добі. Так, наприклад, житло X ст. було відкрито в передмісті Білі Береги. Це півземлянка розміром 3,1х3,8 м, заглиблена в ґрунт на 0,7 метра. Вона була орієнтована довгими стінами за сторонами світу. Вхід знаходився з південного боку, а глиняна піч розташована в північно-східному куті.²¹

Надзвичайно цікавим пунктом з точки зору вивчення духовної культури населення Володимира-Волинського в ранньослов'янський період є невеликий трикутної форми острів, розташований на південній околиці міста серед важко прохідних боліт і трясовин. Нині його називають Онуфріївщина, але серед місцевого населення ще побутує і старіша назва – Велесовщина.

Останнє найменування острова не є випадковим. Найімовірніше, в далекому минулому тут існував язичницький храм, або капище, присвячене слов'янському богу скотарства – Ве-

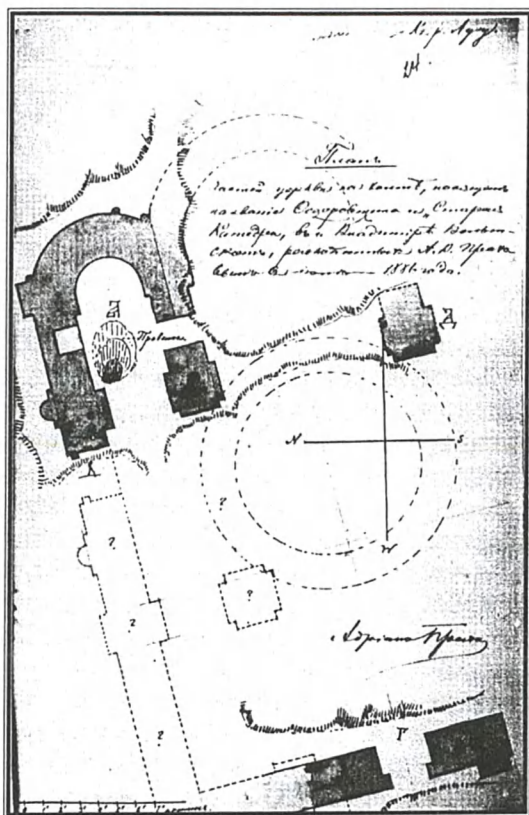
лесу. Це, очевидно, залишилося надовго в пам'яті володимирців, але вже у новій трансформації. О. Цинкаловський наводив цікаву колядку, що виконувалася у Володимирі-Волинському ще в ХІХ столітті. На жаль, у 30-х рр. ХХ ст. інформатор відомого краєзнавця повністю колядку вже не пам'ятав і згадував лише загадковий рефрен: "Три Велеси Богу поклонились!"²²

Знову звертаючись до найбільш вірогідного джерела – археологічних матеріалів, слід зауважити, що проведеними нами пошуковими роботами на острові Велесовщина, чи Онуфріївщина знайдено чимало фрагментів ранньогончарних горщиків. Вони ліпні й лише частково підправлені на гончарному крузі. В глині є досить велика кількість домішків грубозернистого піску або товченого каменю – жорстви. Горщики мають видовжено-овальну, яйцеподібну форму, шийка посудин непомітно переходить із тулова у вінця. Вінця переважно слабо розхилені назовні та зрізані під кутом. Причому площина зрізу нахилена до середини, а край потовщений і відтягнутий донизу. Орнамент у вигляді однієї або кількох хвилястих ліній прикрашає верхню частину горщика. Як уже говорилося вище, це так званий ранньогончарний посуд, який датується ІХ – початком, чи першою половиною Х століття.

Отже, археологічні матеріали переконливо свідчать, що поселенська структура на острові разом із язичницьким храмом, рештки якого, на жаль, не збереглися, існувала ще до того, як Володимир став княжим містом.

З прийняттям християнства на місці язичницького капища була побудована дерев'яна церква на честь св. Онуфрія – покровителя худоби. Тут простежується цікава спадкоємність від язичницького храму бога Велеса до церкви на честь християнського святого Онуфрія. Спорудження ранніх християнських церков на місці давніх язичницьких храмів, очевидно, було закономірним. Варто згадати хоча б спорудження Володимиром Святославичем після прийняття християнства на Русі в 988 р. Десятинної церкви в Києві на місці язичницького капища Перуна.

З точки зору вивчення духовної культури Володимира додержавного періоду цікавими також є рештки кам'яного фундаменту округлої ротондової церкви, відкритої у 1886 р.

План фундаментів храмів в урочищі «Стара кафедра» (за А. В. Праховим). Контурною лінією позначена кругла ротонда першої половини X ст.

видно на прикладі берегів річки Луги. Тут передусім виділяється с. Заріччя, де перед мостом, що з'єднує назване село з сучасним містом, на пагорбі існувало ранньослов'янське поселення, на якому внаслідок археологічної розвідки зібрано фрагменти ліпного посуду.

Аналогічні матеріали у вигляді ліпної та ранньогончарної кераміки були виявлені й у селі Шистів на околиці озера Безодня. На жаль, в останній час на цьому місці проводиться інтенсивна індивідуальна забудова, а відома багаточарова

В. Антоновичем і А. Праховим, але, на жаль, не дослідженої, в передмісті Володимира – Федорівці. Археологи датували ротонду першою половиною X ст. і віднесли її спорудження та функціонування до часів місійної діяльності учнів слов'янського просвітителя Мефодія, котрі прийшли сюди із Великоморавської держави.²³ Без сумніву, це одна з найперших, якщо не сказати, перша християнська культова будівля у Володимирі. Резонно було б провести ще одні розкопки об'єкта для його остаточної ідентифікації.

У ранньосередньовічному періоді залюдненими були також інші передмістя Володимира. Це, зокрема,

пам'ятка в урочищі Товарна Гора на березі Луги під дією не лише природного фактору, а й активного людського втручання швидкими темпами руйнується.²⁴

На основі аналізу історичних та археологічних джерел, виявлених на території Володимира-Волинського та його близьких околицях, з'ясовується, що починаючи з VI–VII ст., йшов доволі інтенсивний процес його освоєння. При цьому найраніше була заселена найбільш придатна для захисту, найвища ділянка, яка знаходилася в оточенні р. Луги та її допливів із півдня, сходу і заходу та непрохідних боліт із півночі. Отже, є достатні підстави вважати слов'янські поселення на місці майбутнього Володимира, що безперервно існували впродовж VII–X ст., зародком міста. Відтворена, передусім, за допомогою археологічних даних, картина його заселення дозволяє припустити, що він уже в племінний період почав відігравати важливу роль. Це стало можливим після знищення аварами в середині VII ст. Зимнівського городища.

На думку істориків, і зокрема дослідника городища археолога В. Ауліха, у Зимному знаходився один із племінних центрів східних слов'ян.²⁵ Йдеться про центр Дулібського союзу, який мав ознаки державності. Цілком правдоподібно, що володимирська агломерація ранньосередньовічних поселень належала саме племені дулібів, які були предками пізніших бужан-волинян.

Звичайно, в світлі археологічних досліджень не можна стверджувати, що повноцінне місто існувало вже в VII–IX ст., але, на нашу думку, є цілком достатні підстави говорити про функціонування на території майбутнього Володимира в цей час зародку міста в оточенні низки слов'янських поселень, які групувалися навколо укріпленого городища. Ведучи мову про час становлення власне міста, можна припустити, що дець в останній чверті IX ст. на місці найзручнішого для оборони поселенського пункту розпочалося спорудження фортеці, яку, мабуть, і застали угри, прибувши сюди на чолі з їх вождем Альмошем. Можливо, тоді було викопано глибокий рів, який відокремив із півночі, заходу і сходу майданчик майбутнього дитинця від решти території, та підсипано земляний вал, щоб він був вищим. Очевидно, цим було прискорено процес переростання слов'янського городища у раннє місто.

Тут доречно з'ясувати, яке поселення мало називатися містом. Загальновідомо, що ранньосередньовічні східнослов'янські городища VI–VII ст. виконували роль центрів навколишніх неукріплених поселень. На території Волині таку функцію виконувало розташоване неподалік від сучасного Володимира-Волинського Зимнівське городище. Вважається, що воно було адміністративно-політичним, а, можливо, і культовим центром племінного об'єднання дулібів. У кожному разі, як засвідчили багаторічні археологічні дослідження на ньому, воно було також значним ремісничим і торговельним центром на території, розташованій у басейні р. Луги, а могло мати й інші функції. У випадках, коли процес містоутворення не переривався, саме таке городище ставало першим етапом у житті давнього ранньофеодального центру. Причому міста були як осередками ремесла і торгівлі, так і центрами управління сільськогосподарських округ, виконуючи разом з тим політичну, військову та культову функції.

Доволі численні археологічні знахідки, здебільшого, керамічні матеріали, датовані VI–VII, а також VII–X ст. переконливо доводять, що найдавніше в хронологічному вимірі поселення, яке було підосною княжого міста, існувало саме на території окольного града. Це дозволяє зробити цілком логічне припущення, що раннє місто тут існувало вже принаймні в другій половині IX століття. Щоправда, для остаточного підтвердження цієї гіпотези необхідні нові археологічні матеріали, які можуть бути отримані лише в результаті широкомасштабних розкопок на території Володимира-Волинського. І все ж, у світлі всього сказаного вище інформація угорського хроніста XIII ст. Аноніма про існування у 884 році міста Лодомира має цілком правдоподібний характер.²⁶

Отож, про місто. Піднесене доволі високо урочище Замчище разом із прилеглими до нього з півночі, сходу і заходу урочищами характеризується трьома важливими обставинами, що вже в давні часи стали вирішальними для формування міста. По-перше, воно знаходилося в центрі агломерації сільських поселень, по-друге, завдяки розміщенню серед багнистої заплави р. Луги та її приток було важко доступним для противника, і, по-третє, було заселене не пізніше VII ст.,

в тому числі й вихідцями із розгромленого й спаленого аварами Зимнівського городища.

Гадаємо, що немаловажною обставиною, яка сприяла становленню міста, було розміщення на найвищому пагорбі середку племінної верхівки з військовою дружиною, яка перебралася сюди з навколишніх поселень. Зрозуміло, що місце перебування верхівки тогочасного суспільства мусило бути укріплене земляним валом із дерев'яним частоколом на його гребені та ровом, заповненими водою.

Доволі щільне заселення території над р. Лугою та її допливами Смоччу, Свинорійкою і Рилавицею в ранньосередньовічний період було дуже вагомим, якщо не вирішальним, чинником становлення Володимира як міста. Відомо ж бо, що одним із критеріїв визначення міського статусу укріпленого поселення є його заселеність, яка археологічно виражається кількістю житлових та господарських споруд, а також різноманітних знахідок так званого міського характеру.

Межі “города” характеризуються передусім наявністю чіткої лінії оборонних укріплень. Ототожнення укріпленої території поселення з містом можливе при наявності писемних свідчень про нього ще й інших обов'язкових ознак. Це – домінуюче розташування в просторовій структурі міського типу поселення (площа не менше 2,0 га); наявність комплексу адміністративних споруд та пов'язаних із ним об'єктів (княжий двір, єпископський двір, вотчинні монастирі, боярські двори і т. ін.); наявність монументальних, здебільшого церковних та світських будівель; концентрація рухомих коштовних чи мистецьких пам'яток матеріальної культури (зброя, прикраси, начиння, предметно-грошові скарби тощо).

На формування просторової структури середньовічного Володимира впливали такі чинники, як природничо-ландшафтний, оборонний, комунікаційний, соціально-топографічний і, нарешті, історичний, тобто фактори, які є обов'язковими для становлення власне міста. При цьому термін чи поняття “город” використовується нами як у вузькому значенні (дитинець), так і в широкому (окольний град).

В історичній науці поширена думка, що в ранньосередньовічний період процес становлення міст на Русі ішов двома

шляхами. Перший з них – це накладання феодального начала на общинне. При цьому ранньофеодальні міста продовжували функціонування племінних центрів, як це видно на прикладі таких давніх волинських міст, як Бужеськ і Луцьк. Інший шлях становлення міст був державний. На Волині цей шлях був пов'язаний із завойовницькими походами київського князя Володимира Святославича проти незалежних східнослов'янських племен – бужан і лучан, які, очевидно, входили до племінного союзу волинян.

Остаточо влада Києва на Волині встановилася лише наприкінці X ст., після інвазії Великого Київського князя на ці землі в 981 році. Звичайно, перш за все він доклав усіх зусиль для того, щоб знищити центри місцевої племінної верхівки. Це досить яскраво простежується на прикладі Луцька. Захопивши його, Володимир Святославич передусім спалив оборонні укріплення міста, що підтверджують археологічні розкопки на дитинці середньовічного Лучеська – центру племені лучан. У процесі досліджень археологами був виявлений доволі потужний горілий шар, який складався з обвуглених колод і попелу, що були дерев'яними частинами валу, а також матеріал кінця X століття.²⁷ Згарища можуть свідчити про те, що лучани підкорились київському князю лише після зруйнування їхнього племінного центру.

Це стосується й деяких інших міст історичної Волині. Зустрівши протидію місцевих патріотів, володар Київської Русі змушений був будувати свої фортеці на нових місцях, як противагу племінним центрам, зокрема, новий град Володимир старому граду Волиню (тепер с. Грудек Надбужний у Польщі), який був центром союзу волинян, і названим вище Бужеську і Луцьку – центрам бужан і лучан. Однак, як свідчить усе сказане вище, приписувати заслугу побудови міста Володимира київському князю було б неправильно, хоча подібні твердження нерідко можна зустріти в історичній літературі, зокрема, в працях російських та радянських істориків.

Судячи із охарактеризованих вище археологічних матеріалів, а також наявних писемних джерел, київський князь застав у Володимирі досить потужне раннє місто Лодомир, яке, щоправда, не засвідчує факту його руйнування кияна-

ми. Гадаємо, що загарбник тільки зміцнив споруджене вже раніше укріплення. Що ж до назви міста, то як резонно зауважує Я. Ісаєвич, вона найімовірніше походить від імені Великого Київського князя Володимира Святославича, подібно до того, як пізніше іменем Ярослава Мудрого було названо міста Ярослав на р. Сян і Ярославль на р. Волзі, а за іменем Володимира Мономаха – Владимир на р. Клязмі.²⁸

Природно-географічні умови, в яких відбувався процес розвитку раннього міста, сприяли створенню на його території двох типів поселень: надрічкового вздовж р. Луги в урочищах Замок, Підзамче, Михайлівщина, Федорівщина та приозерного в урочищі Апостольщина. Будівельно-природні ансамблі в наступному, княжому, періоді історичного розвитку Володимира-Волинського були обумовлені традиціями, які зародилися ще в часи формування ранньослов'янських поселень у межах території майбутнього міста.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Włodzimierz // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1897. – Т. XIV. – С. 169.
2. Цинкаловський О. Матеріали до археології Володимирського повіту // Записки Наукового т-ва ім. Шевченка. – Львів, 1937. – Т. CLIV. – С. 198.
3. Цинкаловський О. Матеріали до археології... – С. 185.
4. Володимир-Волинський // Географічна енциклопедія України. – К., 1990. – С. 219.
5. Володимир-Волинський // Географічна енциклопедія... – С. 219.
6. Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. // Материалы и исследования по археологии СССР (далі – МИА). – 1967. – № 140. – С. 51–56.
7. Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волинской Руси IX–XIII вв. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 22–23.
8. Кучинко М. М. Звіт про археологічні розкопки в м. Любомлі і с. Перемиль Волинської області в 1995 р. // Науковий архів кафедри археології та джерелознавства ВДУ. – 1995/17. – С. 2–12.
9. Цинкаловський О. Матеріали до археології... – С. 200.
10. Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. – Warszawa, 1961. – S. 164.

11. Кучера М. П. Керамика // Археология Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 3. – С. 448.
12. Кучинко М. М. Раскопки древнего Владимира-Волинского // Археологические открытия (далі – АО) 1975. – М., 1976. – С. 349.
13. Кучера М. П. Названа праця. – С. 448.
14. Владимир-Волинский // Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона. – СПб., 1892. – Т. VI. – С. 642; Цинкаловський О. Княжий город Володимир. Популярно-науковий нарис. – Львів, 1935. – С. 23.
15. Терський С. В. Звіт про роботу Волинської рятівної археологічної експедиції у 1999 р. – Львів, 2000 // Науковий архів Володимир-Волинського історичного музею. – КД – 2253 / КВ-8167. – С. 19–20.
16. Там само. – С. 12–13, 22.
17. Там само. – С. 21–22.
18. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся / Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 р. – Вінніпег: Тов-во “Волинь”, 1984. – Т. 1. – С. 224.
19. Карамзин Н. М. История государства Российского. – Изд. 5-е. – СПб., 1842. – Кн. 1. – Т. 1. – С. 84, примітка 302.
20. Ісаєвич Я. Д., Мартинюк А. І. Володимир-Волинський. Історико-краєзнавчий нарис. – Львів: Каменяр, 1983. – С. 7.
21. Раппопорт П. А. Древнерусское жилище // Свод археологических источников (далі – САИ). – Вып. Е 1–32. – Л.: Наука, 1975. – С. 124.
22. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся... – С. 227.
23. Там само. – С. 227.
24. Терський С. В. Звіт про роботу... – С. 23.
25. Ауліх В. В. Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI–VII ст. н. е. в Західній Волині. – К.: Наукова думка, 1972. – С. 28–29, 122–123.
26. Карамзин Н. М. Указанное сочинение. – С. 84, примітка 302.
27. Терський С. В. Старожитності Лучеська в світлі археології // Старий Луцьк: Науково-інформаційний збірник. – Луцьк, 1998. – С. 12.
28. Ісаєвич Я. Д., Мартинюк А. І. Вказана праця. – С. 8.

ВОЛОДИМИР В ПЕРІОД ВХОДЖЕННЯ ДО СКЛАДУ КИЇВСЬКОЇ РУСИ, ВОЛОДИМИРСЬКОГО КНЯЗІВСТВА ТА ВОЛИНСЬКО-ГАЛИЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Перша згадка про княжий Володимир в Руському літописі фіксується під 988 роком, коли цей град був відданий Великим Київським князем Володимиром Святославичем в уділ синові Всеволоду.¹ Щоправда, залишається нез'ясованим, наскільки ця дата відповідає дійсності.

На думку відомого історика М. Котляра, ранній Володимир, на час першої літописної згадки про нього, був лише фортецею, що мала утвердити владу Києва в недавно відвоюваній у чеських феодалів Західній Русі. Він впевнений, що не можна вважати часом заснування міста чи навіть першої згадки про нього 988 рік, а запис Нестора Літописця про надання київським князем своїм синам уділів у містах Русі був підсумковим.² З приводу цих міркувань варто зауважити, що, можливо, і справді сам факт передачі міста Володимира Великим Київським князем у 988 році своєму синові Всеволоду може бути поставлений під сумнів, адже в цьому ж записі говориться і про виділення міст Борису і Глібу – синам від візантійської принцеси Анни, з якою Володимир Святославович у 988 році лише одружився.

До речі, за повідомленням російського історика XVIII ст. В. Татищева, який, начебто, спирався на якісь писемні джерела, що не дійшли до нашого часу, Володимир Святославович побудував у Червенській землі град і назвав його своїм іменем.³ У нього ця подія датована 992 р. Такі різночитання мають місце через неточність у хронології історичних подій, викладених у різних літописних зводах. В Іпатіївському списку

Володимир Святославич –
Великий князь Київський
(рік народження невідомий –1015)

хронологія також не завжди точна. Найбільше неточностей виявив і відкорегував перекладач Руського літопису українською мовою Л. Махновець.

І все ж таки, факт існування міста Володимира в X ст. можна вважати достовірним. Найпереконливішим аргументом на користь такого датування можуть служити археологічні матеріали.

Як би там не було, але з часу адміністративної реформи Київського князя Володимира Святославича в місті правили його нащадки. З 1054 до 1057 р. тут князував його внук Ігор Ярославович. Коли

ж він перейшов княжити в Смоленськ, Великий Київський князь Ізяслав Ярославович вирішив залишити місто за собою, але по його смерті в 1078 р. містом заволодів його син Ярополк Ізяславович.⁴ Після трагічної загибелі останнього біля Звенигорода в 1087 р. тут правив Давид Ігорович, а з переведенням його в 1100 р. в Дорогобуж стіл у граді над Лугою посів син київського князя Святополка – Ярослав.⁵

До 1117 р. у Володимирі правили більше десяти князів. З 1123 р., з утвердженням тут сина Володимира Мономаха – Андрія, місто надовго закріплюється за нащадками Мономаха.⁶ А починаючи від Мономахового внука Ізяслава, Володимир уже постійно залишається у володінні роду Ізяславичів. Син Ізяслава Мстислав, ставши володимирським князем, дбав як про розвиток економічної та військової міці своєї столиці, так і про розквіт духовності. Саме з його ініціативи була споруджена славетна пам'ятка архітектури – Успенський собор. Вже сама побудова такої величної святині з застосуванням найновішої на той час будівельної технології, завдяки якій

церква простояла сотні літ, свідчить про високий культурний рівень міста того часу. Помер цей видатний князь у молодому віці 19 серпня 1170 року. Місто продовжувало відігравати значну роль у період правління тут його знаменитого сина – Романа (1170–1205 рр.). У 1215 р. у Володимирі сів молодий князь Данило Романович.

У цей час місто досягло свого чи не найвищого розквіту, свідченням чого є відгук про нього в 1232 р. угорського короля Андрія, зафіксованому в Руському літописі: “І коли він прийшов до Володимира, він, здивувавшись, сказав: ”Города такого не знаходив я навіть у німецьких землях”, – такий він був з оружниками, що стояли на нім: блищали щити і оружники [в броні], подібно до сонця”.⁷ Запис яскраво свідчить про розквіт міста в цей час.

Проте вже через дев'ять років, у 1241 р. внаслідок монголо-татарської навали його спіткала лиха доля. Літописець зі скорботою занотував таке. “А в [городі] Володимирі не залишилося [жодного] живого. Церква Святої Богородиці наповнена була трупами, інші церкви [теж] були наповнені трупами і тілами мертвих”.⁸ Підтвердженням цього літописного повідомлення є знахідки в урочищі Підзамче останків захисників міста у кольчугах і шоломах, із мечами, а також кістяки людей, які лежали в безладді, з розбитими черепами, відсіченими руками, вістрями стріл у хребті. Виявлені ці сумні останки на вулицях 20 Липня, Сокальській і Луцькій.⁹

У багатьох місцях траплялися людські черепи, пробиті великими цвяхами. Очевидно, це були останки жертв, які зазнали жорстокої смерті від рук загарбників. Все це свідчить, що людські втрати були великими, але запис про те, що ніхто

Князь Роман
(1170–1205)

Король Данило
(1202–1264)

у Володимирі не залишився живий, скоріше за все, слід сприймати як перебільшення. Доказом того є те, що місто дуже швидко відродилось і вже в 1257 р. хан Батий, боячись його посилення, послав проти нього військо під проводом Куремси, яке городяни відбили.¹⁰

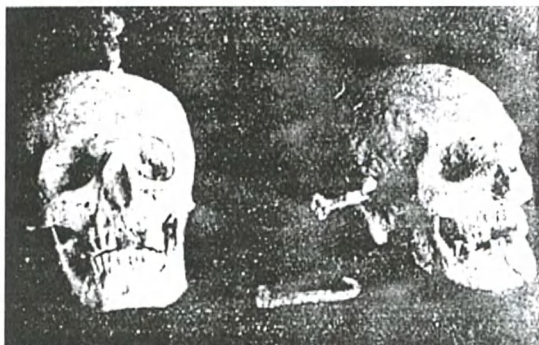
Після смерті Василька Романовича в 1270 р. тут став княжити його син Володимир Василькович (1270–1288 рр.). Можливо, саме в ті часи були зведені деякі споруди, наприклад, Михайлівська ротонда. Після смерті Володимира Васильковича якийсь час у місті сидів його двоюрідний брат Мстислав Данилович, а пізніше – король Юрій I Львович, який у 1316 р. загинув у битві з литовцями, захищаючи місто.¹¹ Останній руський правитель Болеслав – Юрій II був отруєний 1340 р. на банкеті у Володимирі. Його трагічна смерть відкрила шлях до втручання у справи Волинської землі сусідів.

Король Юрій
(1300–1315)

У згаданий вище період Володимир був видатним політичним і культурним центром середньовічної України-Русі. Спочатку як столиця Володимирсько-Галицького князівства, а потім Королівства Галичини, Володимирії та всієї Русі. Цей блискучий період в історії Володимира закінчився, коли вимерла династія Романовичів і її заступила династія литовських князів Гедиміновичів. Перехід під литовську династію відбувся тихо і спокійно з волі останнього короля Юрія II, з яким згасла чоловіча лінія Рюриковичів. Литовські князі були виховані на українській культурі та мові, споріднені з українською династією і продовжували її політику. При першому литовському князі Дмитрові-Любарті Гедиміновичу Володимир поступово втрачає своє колишнє значення столичного міста, і князівською резиденцією Волині стає Луцьк, який перебирає на себе політичні та культурні функції.

Так дуже коротко виглядає політична історія славного града Волині – Володимира за писемними джерелами. А які-

Жертви татари-монгольської навали. Такі черепи, попробовані великими залізними цвяхами, були знайдені при розкопках у Володимирі

ми були його оборонні укріплення, планування, якою була забудова, а в її структурі – житла, господарські, адміністративні та культові будівлі? Врешті, якими були економіка, суспільні відносини та духовна культура володимирців? На ці питання намагатимемось дати відповіді, спираючись на сукупність археологічних, топонімічних і, звичайно ж, літописних джерел.

Центральна частина княжого Володимира – дитинець – це городище “волинського типу”, розміром 100х150 метрів. Воно розташоване на плоскому пагорбі, що здійнявся більше ніж на 7 м вище рівнини, яка прилягає до нього з півдня, і на 4 м вище від площі, що лежить північніше. Західна і східна сторони дитинця прямолінійні, а південна складається з двох прямих відрізків, з’єднаних під прямим кутом. Заокруглену форму має лише північна сторона. Вал підноситься в північній частині дитинця на 6 м, а в південній – на 8 метрів. Із південного боку до дитинця підступає болотиста долина р. Луги. Зі сходу і півночі поблизу валу протікає річка Смоча, із заходу підвищення дитинця відрізане від основної частини природного пагорба глибоким і широким ровом, землю з якого було використано для спорудження валу зі східного боку городища. З північного боку дитинця, в урочищі Підзамче, також був викопаний рів, земля з якого теж пішла на підсіпку валу, а штучним ровом із півночі та заходу було пропущено воду р. Смочі.

Отже, дитинець був укріплений валом і ровом, заповнений водою. В’їзд на нього знаходився з північного боку, але,

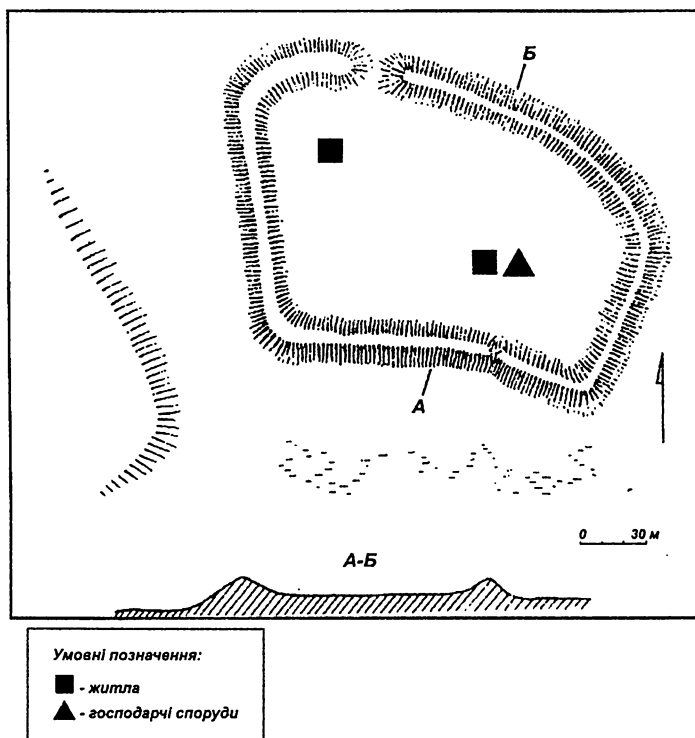

Схема укріплень дитинця Володимира (за П. О. Рапопортом)

судячи з розриву в оборонному валі, існував ще додатковий невеликий прохід із південного боку городища, від р. Луги.

Про обороні укріплення Володимира довідуємося з Руського літопису, де під 1099 р., при описі облоги фортеці князем Давидом Ігоровичем, названі такі складові його частини, як вежі, заборолата бійниці: “Мстислав же заперся в городі [Володимирі] з залогою... І став Давид, обступивши город, і часто ходив приступом. Одного разу підступили вони до города під вежами, а ті билися з городських стін. І стріляли вони одні на одних, і йшли стріли, як дощ. Коли ж Мстислав збирався стрілити, він зненацька ударений був під груди стрілою на заборолатах крізь щілину [бійницю]... і на ту ніч він умер”.¹² З цього запису видно, що наприкінці XI ст. Володимир був потужною фортецею.

Як свідчать археологічні розкопки, проведені автором цих рядків, оборонний вал дитинця був цілком насипаний з глини і не мав усередині жодних дерев'яних зрубних чи інших конструкцій, досить частих у тогочасних містах центральних земель України-Русі. За допомогою розвідкових траншей нами було зроблено також розріз рову, що оточував княжий дитинець. На дні рову виявлено закопані в землю стовпи діаметром 20 см, загострені зверху. Очевидно, основним призначенням цих паль було додатково ускладнити просування ворога до дитинця. В рові знайдено скелети двох коней, втульчасте вістря стріли XI–XII ст., бронзове кільце для з'єднання ремнів, залізну прямокутну пряжку та фрагмент бронзової прикраси від збруї верхового коня.¹³

Що ж стосується оборонних укріплень окольного міста, яке простягалось на схід, захід та північ від дитинця і займало площу понад 1 км завдовжки і 800 м завширшки, то воно з трьох боків було захищене валом і ровом, а з четвертого – р. Лугою.

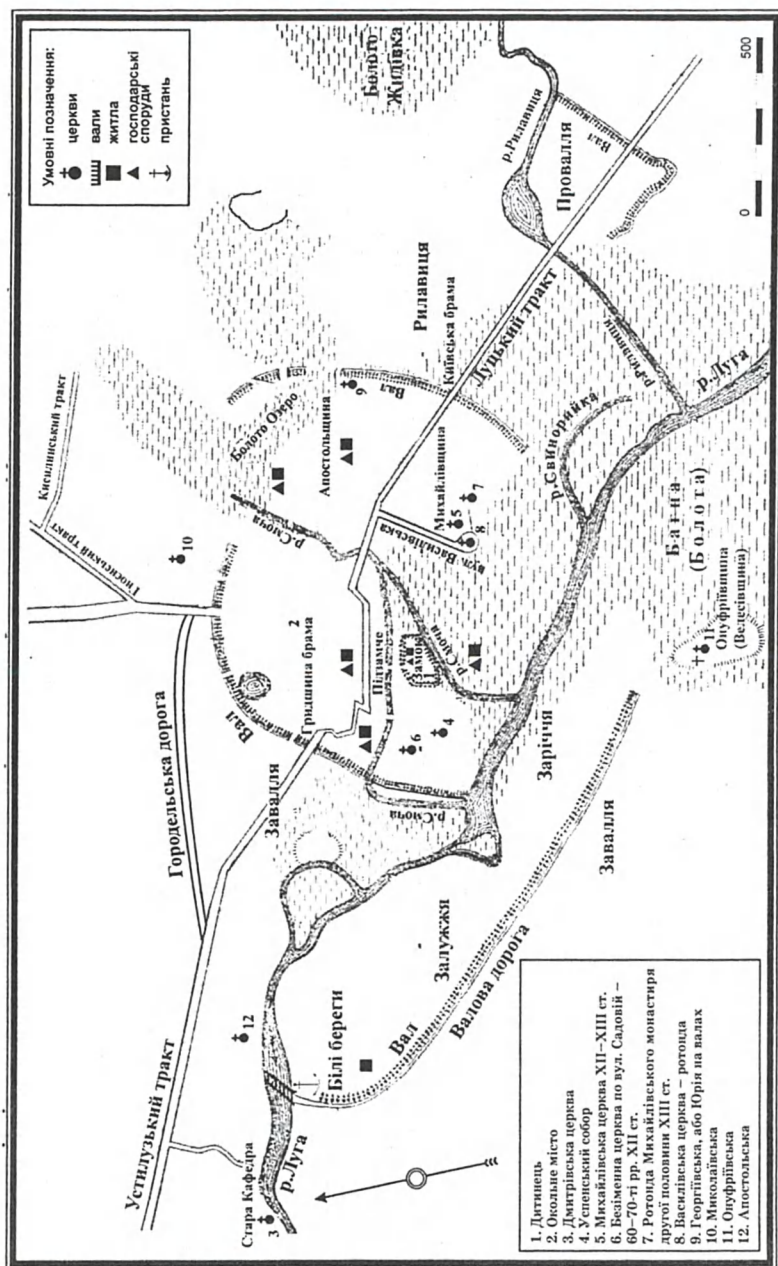
Спробу реконструкції плану давніх укріплень Володимира в 30-х рр. XX ст. зробив О. Цинкаловський. За його визначенням, середньовічні вали і рови починалися на сході, в урочищі Михайлівщина від теперішньої вулиці Дулібської і тягнулися до Луцького тракту, де знаходилась Київська брама. Звідти вал ішов у північному напрямку до непрохідного болота Озера, що розкинулося на північ від міста і захищало його на цьому відрізку. Далі він тягнувся через урочище Шкартані, розташованому на півострові, що вклинюється в це болото. Потім лінія валу повертала на захід, відділяючи від міста передмістя, яке пізніше отримало назву Зап'ятниче, де в XVI ст. знаходилась П'ятницька брама (нині на перехресті вулиць Ковельської та Драгоманова). Продовжувався вал у західному напрямку, перетинаючи (пізніші) Капуцинські мури і повертав на південь у напрямі вулиці Князя Романа (колишня Водопійна). Тут, на розі нинішніх вулиць Князя Романа і Устилузької стояла Гридщина брама. Далі, відділяючи передмістя Завалля від окольного граду, вал тягнувся вздовж вулиці Князя Романа через пагорб, на якому пізніше знаходився Спаський монастир, доходячи до р. Луги.¹⁴

Отже, лінія оборони окольного граду у вигляді валів і ровів мала майже правильну підковоподібну форму, охоплювала місто суцільним півкільцем і не мала розривів. Лише на одній ділянці, в північно-східній частині міста, вона перетинала болото Смочі, і тут, можливо, валів і ровів не було. Принаймні, наші ретельні пошуки їх не виявили. Судячи із сказаного вище, вали окольного міста були міцними, а з північного, найбільш заболоченого, боку проходило навіть дві лінії паралельних валів і ровів.¹⁵

Існували також оборонні укріплення, розташовані на схід від міста, в урочищі Провалля. Це місце захищене доволі потужним валом завдовжки 200 м зі сходу і 150 м – з півдня. Поруч проходив рів. Відрізки валу розташовані стосовно один до одного під прямим кутом. На стику і закінченнях валів виразно помітні земляні підсипки у формі квадратів із розміром сторін 6 метрів. Найімовірніше, тут стояли дерев'яні вежі. Вал і рів перетинає зі сходу Луцький тракт. Із заходу і півночі ділянка захищена р. Рилавицею. Це укріплене місце з'єднувала з власне містом насипана земляна гребля, що тягнулася зі сходу на захід.

Яку функцію виконувало укріплення наразі сказати важко. Можливо, це був форпост, що захищав місто зі сходу. Співставлення збережених решток давніх оборонних укріплень міста з планами, виготовленими наприкінці XVIII ст., а також з описами замку в люстраціях 1545 і 1552 років дозволяють досить точно відновити схему укріплень давнього Володимира. На плані міста XVIII ст. позначені вже лише частково збережені відрізки двох ліній валів і ровів, але в середині XVI ст. вони були ще зовсім цілими.

Зокрема, в люстрації 1545 року зазначено, що з давніх часів існували два високі вали і два глибокі рови, які тягнулися від річки Смочі аж до ставка і до великої ріки, котру називають Лугою.¹⁶ Судячи з матеріалів археологічних досліджень, вали були насипані не пізніше першої половини XII століття. Це підтверджується тим, що вже в середині XII ст. літописець згадує у Володимирі в'їзні ворота, які, поза будь-яким сумнівом, були облаштовані одночасно з валами. В Руському літописі під 1157 р. названі Київські і Гридшині ворота

План оборонних, житлово-господарських та культових споруд м. Володимир-Волинського X – середини XIV ст.

у зв'язку з війною між волинським князем Мстиславом Ізяславовичем, з одного боку, і Юрієм Довгоруком та його зятем Ярославом Осмомислом Галицьким – з іншого. Літописець повідомляє, що "... у недільний день вони пішли до города з обозом і, прийшовши, стали довколо города [Володимира]. Юрій став коло Гридшиних воріт, а Ярослав коло Київських воріт, біля лугу".¹⁷ Очевидно, назва Гридшиних воріт походить від назви князівських дружинників – гридей. Ці ворота знаходились на Устилузькому тракті, який вів на захід.

Про Київські ворота в літописі однозначно сказано, що вони знаходилися біля р. Луги. О. Цинкаловський локалізував їх на вулиці Поплавській, тепер на стику вулиць Луцької та Дулібської. До речі, це літописне повідомлення чітко говорить про ворота саме окольного міста і їх не слід плутати з єдиними воротами дитинця, адже останні були в його північній стіні, вихід з яких був спрямований у бік, протилежний ріці Лузі. Отже, в'їзди у княжий Володимир були зі сходу і заходу, знаходячись у валі, що оточував окольне місто півколом, яке впиралось кінцями в берег ріки Луги.

У літописах зазначається, що на початку XIII ст. Володимирська фортеця була потужна і мала добре озброєний гарнізон, а про великі розміри укріплень Володимира дізнаємось із запису у Волинському літописі, поміщеному під 1259 роком. У ньому повідомляється, що татарський полководець Бурундай вимагав негайного знищення міських стін Володимира. Василько Романович змушений був на це погодитись. І оскільки оборонні вали не можна було розкидати швидко через їх величину, він наказав дерев'яні стіни спалити, а земляні вали ще й розкопати¹⁸. З цього повідомлення видно, що оборонні укріплення княжого Володимира були дерево-земляними і настільки міцними, що для їх зруйнування потрібно було затратити багато зусиль та часу.

На жаль, літописні повідомлення не дозволяють цілком з'ясувати характер оборонних укріплень, тому їх доповнюють археологічні джерела. В ході археологічних досліджень давнього міста автором книги було зроблено ретельні обміри і розріз валу, що знаходиться за приміщенням пожежної команди по вулиці Ковельській. Зберігся його фрагмент завдовж-

ки 62 м і заввишки 2,9–3 м від сучасного рівня, однак розріз показав, що давній рівень основи валу знаходився нижче на 1,5 м від сучасного, тобто первісна висота його була 4,4 метра. Стратиграфія валу свідчить, що він мав плоску вершину, а в перерізі – форму трапеції, і був насипаний, як і вал дитинця, з глини та супіску без будь-яких конструкцій всередині.

Нами обстежено також досить великий відрізок валу в східній частині окольного міста, вздовж нинішньої вулиці Дулібської. Сучасна збережена висота валу досягає в середньому 1,0–1,20 м, а довжина 180 метрів. Як показав розріз, у земляному насипі трапляються фрагменти кераміки XI–XII ст., які свідчать про час спорудження валів окольного города.

Проведений вище аналіз оборонних укріплень середньовічного Володимира дозволяє стверджувати, що він був найбільшим містом у Волинській землі та належав до категорії міст із складною системою оборони, тобто складався з дитинця і окольного града, оточених лініями валів та ровів. І тут, з уваги на певні обставини, виникає питання: якою в той час була роль дитинця і якою – окольного граду? Як слушно зауважував відомий фахівець із питань археології та архітектури руських міст П. Раппопорт, не можна спрощено, як це робилося раніше, розглядати дитинець як аристократичний центр, а окольний град, як осередок ремісників і торгівців. Насправді картина заселення міст була значно складнішою.

У процесі археологічних досліджень у багатьох давньоруських містах житлово-господарські будівлі та речовий матеріал, виявлені на дитинці, були досить бідними. В той же час на території окольних градів археологи неодноразово розкопували залишки монументальних храмів і багатих аристократичних будинків та знаходили чимало унікальних речей і коштовних скарбів.

До того ж суттєвими є в різних містах і різні розміри дитинців. Наприклад, дитинець Володимира має площу близько 1,5 га, а дитинець Галича – понад 20 га. Різниця дуже велика і, мабуть, пояснення цього феномену слід шукати в соціальній топографії стольних міст Волинської та Галицької земель.¹⁹

Стосовно Володимира деякі міркування можна висловити, охарактеризувавши інфраструктуру як дитинця, так і окольного міста. На підставі аналізу та систематизації історико-архітектурних і археологічних досліджень ми розглядаємо термін “город” як оточену оборонними укріпленнями частину території з осередками княжої та церковної влади, дворами бояр, духовенства, заможних ремісників і купців. Базовими ознаками княжого міста є наявність укріплень та резиденції правителя, тобто оборонна і адміністративна функції.

Володимир-Волинський. Розкопки дитинця давньоруського міста, 1975 р.

напівземлянкою, заглибленою в ґрунт на 0,8 м з утрамбованою долівкою, підмазаною жовтою глиною. Судячи з ямок від стовпів по кутах долівки, житло мало стовпово-каркасну конструкцію стін.

Вхід до оселі був у південній стіні, а в її протилежному куті знаходилася майже кругла глиняна піч. У житлі знайдено горщики з манжетоподібними вінцями, які побутували в X–XI ст., точильні бруски, кістяне шило та голубу скляну намистину. Поруч із напівземлянкою знаходилася господарська яма – погріб, діаметром 0,8 м, завглибшки понад 1 м, яка використовувалася для зберігання продуктів. У ній, як і в житлі, знайдена кераміка початку XI ст. та кістки свійських тварин. Неповдалік від житла знаходились дві господарські споруди. Перша з них, виявлена в передматериковому шарі,

Характер житлового будівництва на дитинці засвідчують розкопані автором книги залишки двох напівземлянкових жител, льоху та трьох заглиблених господарських споруд. Перше житло, виявлене на глибині 3,8 м, займало площу понад 20 кв. м і було

на глибині 3,8 м від сучасного рівня, датується на основі кераміки кінцем X – початком XI ст., що до певної міри співпадає з раннім часом існування дитинця. Друга півземлянка, розміром 2,6х2 м і завглибшки 0,8 м, знаходилась поруч. Судячи з характеру матеріалу, знайденого в ній, вона співіснувала з першою. В обох спорудах виявлено кістки тварин, шматки заліза та фрагменти горщиків. Як житло, так і названі будівлі, з уваги на незначну відстань між ними, можна вважати єдиним житлово-господарським комплексом рубежу X–XI століть.

Володимир-Волинський, 1975 р.
Дослідження житла на дитинці

Неподалік знаходилось інше житло з глиняною куполоподібною піччю. Через відсутність ям від стовпів у земляній долівці, можна вважати, що його стіни були зрубними. У заповненні будівлі виявлено уламки керамічних горщиків, голубу пастову намистину, фрагмент скляного браслету, залізну шпору та кістяну проколку. На основі цих матеріалів житло датується кінцем XI–XII ст.

Поблизу зрубного житла була розміщена споруда, найімовірніше, виробничого призначення, розміром 3,8х4,2 м і завглибшки 0,8 метра. В її північно-західному куті знаходилося вогнище діаметром 1,2 м, первісно обгороджене дерев'яними кілками, очевидно, для того, щоб не розсунулося. Воно було викладене камінням і обмазане глиною, яка обпалилась до коричневого кольору.

У заповненні споруди виявлено згоріле перекриття від даху, у вигляді обвуглених колод і плах, фрагменти горщиків із манжетоподібними вінцями XI ст., у тому числі й із таврами на денцях, кам'яний точильний брусок, уламки скляних

браслетів та шматки заліза. Викликають інтерес напівфабрикати з рогу серни, просвердлена кістяна пластинка, шило, амулет із ікла вепра та шматки шкіри. За матеріалом споруда датується XI – серединою XII століття.²⁰ Не виключено, що і ці споруди теж становили цілісний житлово-господарський комплекс.

Ряд житлових будівель на території дитинця було відкрито археологами М. Малевською та Є. Шолоховою. В шарі княжого періоду дослідницями вивчено рештки трьох різночасових наземних зрубних жител і одного напівземлянкового. За археологічними і стратиграфічними даними, напівземлянка датується рубезем X–XI ст., два наземних житла належать до XI ст., а третє – до першої половини XII століття. У будівлях знайдено кераміку, скоби, цвяхи, ключі, вістря стріл, шиферні прясла до веретена, намистини – речі, які дозволили визначити час функціонування окремих житлових будівель, а відповідно і послідовну забудову дитинця від кінця X до першої половини XII століття.²¹

Не дивлячись на порівняно невеликі обсяги археологічних розкопок, вдалося з'ясувати, з одного боку, час виникнення дитинця, а з іншого – вивчити його оборонні укріплення. В результаті досліджень залишків різночасових заглиблених та наземних будівель значно розширилися відомості про етапну забудову дитинця княжого часу. Основну масу знайдок складає кераміка, лише зрідка трапляються поодинокі предмети побуту і озброєння. Таким чином, археологічними дослідженнями дитинця княжого Володимира фіксуються як житлові, так і господарські споруди. Вони свідчать, що це були рядові житла з доволі бідним, ординарним матеріалом. Коштовних речей, типових для князівсько-боярського побуту, чи предметів військового спорядження в них не виявлено.

Що ж до виробничих чи господарських споруд, то вони теж нічим примітним не виділяються. Як уже зауважувалось, площа володимирського дитинця була всього 1,5 га, тобто незначна. Це повинно мати якесь пояснення в соціальній топографії міста. Звідси виникає запитання: чи був тут княжий палац або мурована церква? Дослідження в цьому напрямку, які проводила тут експедиція під керівництвом М. Ма-

левської з метою виявлення решток згаданої в літописі під 1289 р. мурованої каплиці-церкви Іоакима і Анни, – були безрезультатними. Що ж до залишків невідомих фундаментів і грубої стіни, викладеної з вапняку, випадково відкритих під час будівельних робіт на Замчиську, про які згадував О. Цинкаловський, то, на жаль, ідентифікувати їх із певним об'єктом не вдається.

Отже, на основі розгляду архітектурних, археологічних і писемних джерел сказати однозначно, були чи не були на дитинці середньовічного Володимира княжий палац і соборна церква, як це засвідчено в цілому ряді інших великих руських міст, нині не вдається. То, можливо, ці об'єкти були на території окольного града? І знову ж таки, щоб ствердно відповісти на це питання необхідно розглянути як археологічні, так і інші дані.

Дослідження на території окольного града проводились археологічною експедицією під керівництвом автора цих рядків. Були здійснені розвідкові розкопки на подвір'ї Володимир-Волинського ПТУ по вулиці Данила Галицького, а також біля бібліотеки для дорослих на Підзамчі. Знайдено фрагменти давньоруської кераміки, залізні ковані цвяхи, черенкове вістря стріли ромоподібної форми, яке датується X–XI ст., скляну намистину циліндричної форми, яка належить до типу, що датується X–XI ст., шиферне прясло біконічної форми, тобто матеріал, типовий для середньовічного часу. Особливо слід відзначити знахідку мідного

Володимир-Волинський, 1976 р.
Розкопки в окольному місті

натільного хрестика з розп'яттям Ісуса Христа, хреста-енколпіона та бронзової булави XII–XIII століть.

Неподалік Василівської церкви нами розкопано господарську прямокутну споруду розміром 3х5 м, завглибшки 0,6 м з добре утрамбованою долівкою. Вхід у споруду у вигляді широкої сходинок знаходився з південної сторони. Стіни її, судячи з ямок по кутах, були стовпово-каркасної конструкції.

Дослідження господарської будівлі в окольному місті, 1976 р.

Майже в центрі долівки знаходилась закопана в землю дерев'яна діжка діаметром 0,65 метра. Поруч лежала дерев'яна накривка. Діжка і накривка завдяки болотистому ґрунту збереглися добре.

Під час розчистки споруди натраплено на товстий прошарок (до 14 см) жовтої глини, під яким знаходився шар згорілого дерева. Найімовірніше, це міг бути завал стелі, а в заповненні будівлі, що складалося з темного гумусу, вугілля і попелу, виявлені фрагменти горщиків XI і XII ст., уламок накривки конічної форми для горщика, які датуються на Волині з X і до XIII століття.

Цікавою знахідкою є частина амфори для вина з низькими ручками, яка побутувала в XI столітті. Крім керамічних уламків, знайдена бронзова ліроподібна поясна пряжка з язичком, яка відноситься до X–XI ст., залізні ковані цвяхи, підківка з шипами і цілі роги вимерлого нині дикого бика-тура, на якого полювали володимирці. Споруда функціонувала орієнтовно в XI – початку XII століття.²² Судячи з решток згарища, вона перестала існувати, найбільш імовірно, внаслідок пожежі в часи феодальних міжусобиць, так званої волинської війни 1097–1100 років.

Цінні матеріали для вивчення середньовічного періоду історії Володимира знайдені на відстані 100 м на схід від

дитинця археологами В. Терським і С. Терським. Ними виявлене напівземлянкове житло другої половини XI століття. Розміри його 3x4 м, глибина 0,5 м, в правому південному куті знаходилася піч розміром 1,5x1,5 метра. Вхід до будівлі у вигляді східців знаходився в північній стіні. В самому житлі археологами знайдено фрагменти глиняних горщиків, залізні ножі, риболовний гачок та інший матеріал, типовий для побуту рядового руського городянина. На північ від дитинця, по вулиці Устилузькій, 12 у котловані під новий будинок, на глибині 3 м було виявлено сліди двох житлових будівель та господарську яму-льох. Житла були заглиблені в ґрунт і орієнтовані за сторонами світу. Піч в одному з них була не глиняна, як в інших володимирських житлах княжої доби, а вимурована з рожевого привізного каменю і стояла поблизу південної стіни. Поруч із житлом знаходилась яма-льох діаметром близько 0,8 м, в якій виявлено фрагменти великого горщика-зерновика. Відстань між спорудами була лише 6 м, а це свідчить про те, що цей житлово-господарський комплекс становив садибу, яка існувала в другій половині XI – на початку XII століття.²³ Ці дані є вагомим свідченням того, що окольне місто Володимира того часу мало дворово-садибну забудову.

Цікаві матеріали, що проливають світло на розвиток княжого Володимира, виявлені у північній частині окольного міста, в урочищі Апостольщина. Тут, на подвір'ї школи № 4, по вул. 20 Липня відкрито 16 житлово-господарських об'єктів, що датуються в межах X – середини XIV століття. Серед них ряд споруд можна зарахувати до раннього періоду існування міста, а саме: до X–XI століть.

Цікавими є залишки дворища, датованого XI століттям. Головна споруда садиби – це житло, від якого залишився прямокутний в плані котлован розміром 4,1x3,6 м, заглиблений на 1,5 м від давньої поверхні. В споруді були, врізані в стіну у вигляді ніші, дві великі печі для випікання хліба. Черінь першої діаметром 1 м знаходився вище рівня долівки на 0,2 метра. Інша піч, що була в протилежному куті, мала черінь діаметром понад 1 м і знаходилась у стіні на висоті 0,3 м від рівня добре втоптаной долівки. В заповненні споруд

ди зібрано фрагменти горщиків X і XI ст., оздоблених горизонтальними різними лініями по всьому корпусу.

Гадаємо, що виявлена споруда була підвальною частиною, так званою підкліттю, житлової наземної будівлі-горниці. Сама підкліть із збереженою сходинкою заввишки 0,2 м, із двома нішоподібними печами мала службове призначення. Вона могла бути поварнею або пекарнею. Залишки ж наземної дерев'яної частини житла були зруйновані пізнішими будівлями. До речі, будинок і розміром, і основними конструктивними рисами, і часом функціонування нагадує споруду № 11, яка була підкліттю боярського хорому, відкриту нами на городищі кінця X–XI ст. в селі Городище Друге Луцького району.²⁴

Можна припустити, що такою ж була і володимирська будівля. Поруч із нею існувало шість господарських об'єктів, які становили цілісний житлово-господарський комплекс. Це були комори, повітки, ями-льохи для зберігання продуктів та споруди іншого призначення. Дворище функціонувало в межах другої половини X–XI століттях.²⁵

Судячи з численних підсобних будівель та різноманітних знахідок, двір належав заможній людині, можливо, навіть боярину. Логічно було б пов'язати розкопану садибу із згаданим в літописі під 1097 р. двором боярина Вакія, у який привезли з Києва осліпленого з намови князя Давида Ігоровича нещасного Василька Ростиславича – князя Теробовельського. Літописець так описує цю подію: “Прибули з ним до города Володимира на шостий день. Прийшов також і Давид услід за ним, наче звіра зловив. І посадили його у дворі Вакієвім, і стерегти приставили тридцять мужів і двох отроків княжих – Улана і Колчю.”²⁶

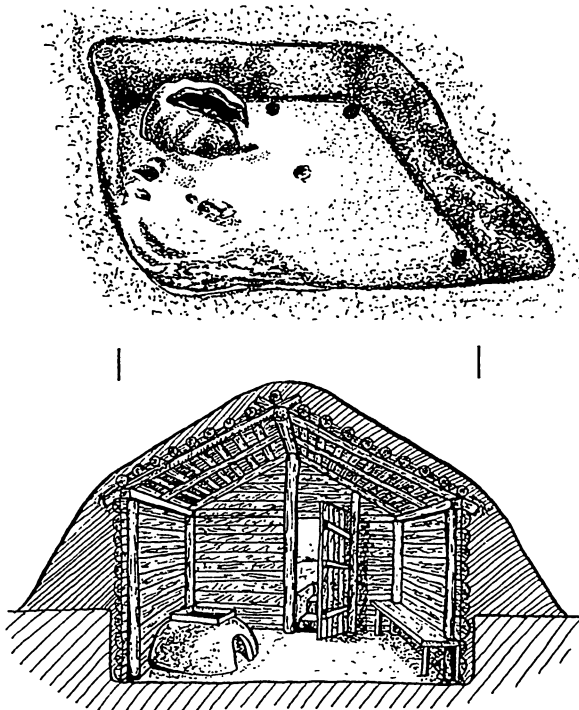
Окрім названих вище жител та господарських споруд, які були відкриті та досліджені на терені окольного міста в результаті археологічних розкопок фахівців, низка об'єктів стала відомою чисто випадково. Так, О. Цинкаловський залишив ряд, щоправда, досить скупих відомостей про житлово-господарські та виробничі споруди, а також окремі знахідки княжої доби, на які було натраплено під час різноманітних земляних робіт. Зокрема, в урочищі Шкартані під час спорудження будинку в котловані для підвалу було відкрито за-

лишки землянок, заповнених керамічними фрагментами, кістками та попелом.

У північно-східній частині міста, на вулиці Львівській під час спорудження міських будинків часто натрапляли на сліди заглиблених жител, у заповненні яких була кераміка княжої доби, а також окремі предмети побуту та кістки диких і свійських тварин. Подібні споруди з давньоруськими горщиками виявлені і в урочищі Михайлівщина, на східній околиці Володимира-Волинського. На жаль, докладніших описів давньоруських об'єктів О. Цинкаловський не подав. Попри порівняно малу кількість житлово-господарських об'єктів, досі відкритих у місті, можна зробити певні узагальнення з характеристики житлових будівель.

Давньоруське житло за станом археологічного матеріалу не може поки що бути класифіковане як суто міське або сільське, воно має лише локальні риси та й то не завжди. На Волині, як і на більшості руських земель, традиційним типом житла впродовж кількох століть була однокімнатна дерев'яна будівля. Житла були заглибленими в землю на 0,5–0,9 м, через що їх називають напівземлянками.

Житло X–XIII ст. мало невеликі розміри. Його площа сягала від 16 до 30 кв.

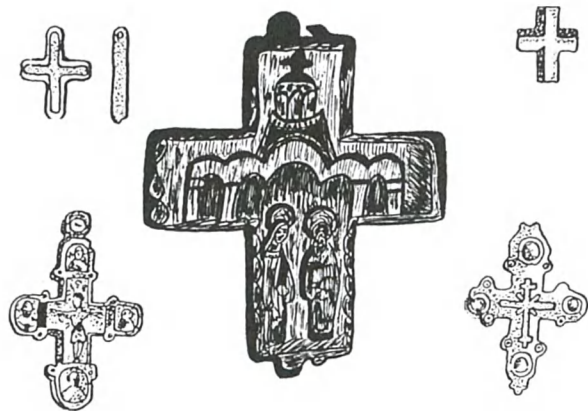
План і реконструкція житла X–XI ст.
із Володимира-Волинського

метрів. Невід'ємним атрибутом кожного житла була глиняна піч, розміром у середньому 1,0х1,0 м, заввишки 0,5–0,8 метра. За формою печі були круглі або квадратні з круглим склепінням. Зверху на куполі печі був отвір, через який виходив дим. На цей отвір часто ставили квадратну жаровню для сушіння зерна чи випікання хліба. Очевидно, в отвір вставляли горщики для приготування їжі.

Найпоширенішою конструкцією стін була каркасно-стовпова, рідше зрубна конструкції. Укладка стін починалася із заглибленої частини житла – долівки – і нарощувалась до потрібної висоти аж під стріху. При каркасній конструкції дерев'яні стіни утримувалися з внутрішньої сторони стовпами, які засвідчені ямками в долівці, а з зовнішньої – земляною підсипкою, типу загати. При зрубній конструкції стін потреби в стовпах, як і в земляній підсипці, не було. Житло було орієнтоване стінами чи кутами за сторонами світу.

Долівка оселі була найчастіше глиняною, добре втоптанною, нерідко підмащеною глиною. Інколи, переважно у містах, підлога була дерев'яною. Впродовж XII–XIII ст. в житлах з'являються вікна. Вздовж стін були глиняні або дерев'яні лежанки. Інтер'єр оселі доповнювали стіл і лави. У житлах XIII ст., переважно у містах, згадуються кліті – напівпідвальні цокольні поверхи, які виконували роль кухні та погребя. Такого типу житлові будівлі, як уже вказувалось, виявлені й у княжому Володимирі.

Про доволі інтенсивну забудову окольного міста давньоруського часу свідчать численні рухомі знахідки, які згадує О. Цинкаловський. Він, зокрема зауважує, що на Острівській вулиці (урочище Апостольщина) часто викопують цеглу із зображенням хреста або знака Рюриковичів – тризуба. Там же було виявлено і рідкісну знахідку – олов'яну підвісну печатку, яку можна ідентифікувати з особою володимирського князя Давида Ігоровича рубежу XI–XII ст., а також кам'яний натільний хрестик. При тій же вулиці на території приватної садиби знайдено дві бронзові іконки княжої доби. Під час земляних робіт на вулиці Броварній, на острові Онуфріївщина та в урочищі Прокопівщина було знайдено підвісні брон-

Кам'яні та бронзові
натільні хрестики
з Володимира-Во-
линського княжої доби

зові натільні хрести – складні, так звані енколпіони, які да-
туються XII–XIII століттями.

Викликають інтерес такі неординарні знахідки, як амфо-
ра з гострим дном, конічним туловом, вузькогорлою шийкою
та високо піднесеними над нею масивними дугоподібними
ручками. В таких амфорах у XII–XIII ст. на Волинь із Криму
завозили вино та оливкову олію. Цінною знахідкою в уро-
чищі Михайлівщина є скарб срібних грошових гривень. Ціка-
вим також є монетний скарб, виявлений на території замку.
Він складався з більше ніж 20 чеських срібних грошів пер-
шої половини XIV століття. Монети були викарбувані в часи
королів Вацлава, Яна і Карла.²⁷

Названі вище житлово-господарські об'єкти та окремі ре-
чові знахідки суттєво розширяють і доповнюють наші знання
про заселеність міста Володимира княжої доби. Узагальнюю-
ючи археологічні пошуки в середмісті, О. Цинкаловський пи-
сав, що при копанні ям під льохи, ровів під фундаменти бу-
динків, колодязів тощо вдається вивчити стратиграфію, яка
висвітлює історичний розвиток міста. Культурний шар, тобто
шар, в якому засвідчуються сліди життя і діяльності людини,
сягає від 2,5 до 3,5 метра.

На першому метрі, як правило, знаходиться побита цег-
ла, тиньк, фрагменти пізньосередньовічних горщиків, скло,
вугілля тощо. На другому – цегли стає менше, натомість час-
то трапляються керамічні полив'яні плитки, горщики кня-

жої доби, уламки скляних браслетів, великі залізні ковані цвяхи, фрагменти грецьких амфор і зрідка предмети озброєння та ювелірні оздоби. А вже на останньому метрі шару аж до самої материкової глини трапляється білоглиняна кераміка примітивного виготовлення на гончарному крузі, а також зрідка фрагменти ліпного посуду. Вражає в цій верстві велика кількість кісток і рогів звірів – кіз, оленів, а то й турів.²⁸

Окрім охарактеризованих вище житлово-господарських будівель, в місті функціонували й споруди культурно-освітнього призначення. Російський історик XVIII ст. В. Татищев, спираючись на якісь джерела, що не дійшли до нашого часу, писав, начебто в 1097 р. літописець Нестор приїздив у Володимир для огляду училища і настанов учителів.²⁹ Де знаходилась школа, сьогодні з упевненістю сказати важко, але найімовірніше, вона мала бути на території, яка має назву Замочок, поблизу собору. Очевидно, в цій школі навчалися майбутні духовні особи, а також майбутні працівники княжої адміністрації.

Археологічні та картографічні дані дозволяють із достатньою ймовірністю охарактеризувати історико-культурний розвиток окольного міста. У середині XII ст. Володимир територіально дуже розрісся. В цей період характерною особливістю його забудови було радіально-кільцеве планування вулиць, що півколом охоплювали дитинець і сусідній з ним пагорб під назвою Замочок. Головні з них радіально розходилися від дитинця на схід, захід і північ по Луцькому, Устилузькому та Гноєнському трактах. Територія міста розширялась концентричними смугами, а для зручного зв'язку з радіальними вулицями виникали півкільцеві, що йшли майже паралельно до валу дитинця одна за одною.

У середині XII ст., коли остаточно сформувався статус Волинської землі як самостійного князівства, тут склалися передумови для початку кам'яного зодчества та створення місцевої архітектурної школи. Це торкнулося передусім Володимира, як стольного града Володимирського князівства.

При розгляді забудови давнього міста з'ясувалось, що на дитинці княжого Володимира культових споруд не виявлено. Інша справа – окольне місто, де є як існуючі досі архітек-

турні пам'ятки, так і їх рештки, відкриті в ході археологічних досліджень.

Серед перших найцікавішим був і є Успенський собор. Він знаходиться в центральній частині давнього міста західніше дитинця, на пагорбі під назвою Замочок, що підноситься над широкою долиною правого берега р. Луги. Перша літописна згадка про Успенський собор у Ніконовському списку належить до 1160 р., коли він був уже збудований, і Мстислав Ізяславович наказав розписати його. Початок же його будівництва можна віднести до 1156 р., коли Мстислав почав княжити у Володимирі.³⁰ Закладка кафедрального собору, очевидно, була одним із перших актів його правління. Говорячи про смерть князя, що настала 19 серпня 1170 р. літописець зауважує, що він був похований “у святій Богородиці, в єпископії, що її він сам був спорудив у Володимирі”.³¹

Незалежно від конкретних дат дослідники сходяться на тому, що фундатором храму можна вважати саме Мстислава Ізяславича, представника окремої династії володимирських князів. Мстиславів храм був головним собором Волинської землі, а водночас і усипальницею для княжої родини. Про це свідчить цілий ряд подій і фактів. Так у 1270 р. тут був похований князь Василько Романович, а в 1288 р. Володимир Василькович.³²

Храм був предметом піклування володимирських правителів. Так, під 1288 р. в літописі названі дари, які зробив йому князь Володимир Василькович. “В єпископії ж, у церкві святої Богородиці образ Спаса великого він окував сріблом, і Євангеліє, списавши, він окував сріблом і дав святій Богородиці, і Апостола списав апракос і святій Богородиці дав, і начиння служебне позолочене з камінням дорогим Богородиці – таки він дав, і образ Спаса окований золотом, з дорогим камінням, поставив він у святій Богородиці на пам'ять про себе”.³³ Слід зауважити, що це лише один із багатьох фактів турботи володимирських князів про головну святиню міста.

З точки зору архітектури Успенський собор – це шестистовпний, тринефний храм, який має загальну зовнішню довжину 34,7 м, ширину – 20,6 м, а висоту – до верху центральної закомари біля 18,5 метра. Давні склепіння храму не зберег-

лися. Їх реконструювали у формі циліндричних склепінь по осі північ–підень. Чотири закомари з північного і південного боків відбивають внутрішнє членування храму упоперек. Три закомари західного і східного фасадів собору відповідають повздовжньому розподілу нави. Під закомарами східного фасаду церкви є три апсиди з напівсферичними склепіннями. Стіни, відповідно до внутрішнього членування простору, розділені напівколонами, що завершуються профільованими архівольтами закомар.

На площинах, що утворюються між напівколонами, зроблені у трьох ярусах щілиноподібні візантійські вікна. Віконні прорізи оформлені нішами. В центральній частині північної, західної і південної стін влаштовані потрійні щілиноподібні вікна на рівні другого і третього ярусів. Під трійчастими вікнами на першому ярусі зроблені перспективні портали з заокругленими завершеннями. Між трійчастими вікнами прове-

Володимир-Волинський Успенський собор XII ст.

дені поребрик і аркатурний пасок. Шоломоподібний купол розміщений на круглому барабані, в якому влаштовані щілинноподібні вікна верхнього освітлення. Барабан стоїть на чотиригранному п'єдесталі. Декор барабану повторює схему основного архітектурного декору споруди. У середині собор був розписаний фресками, а підлога вистелена полив'яними плитками.³⁴ Це був головний храм на території міста. Мстиславів собор визначив композиційний центр усього містобудівного ансамблю стольного града окремого князівства.

Спорудження Успенського собору на пагорбі понад широкими левадами р. Луги – надзвичайно цікавий взірць архітектурно-природного ансамблю. Осі цього храму заклали схему розпланувальних осей при подальшій забудові сусідніх ділянок. Таким був його первісний вигляд і таким він залишається досі після реставрації ще наприкінці ХІХ століття.

Генеральним реставраційним роботам у соборі передували значні за обсягом археологічні розкопки, які проводились на руїнах храму в 1886 р. під загальним керівництвом архітектора А. Прахова, за активною участю археолога професора В. Антоновича та місцевого краєзнавця О. Дверницького. Роботи були розпочаті в середині червня і продовжувались близько трьох місяців. Передусім було знято шар сміття і обвалів склепінь, стовпів, покрівлі тощо, товщиною понад 2,5 метра. Далі храм був обміряний і знятий на план.

Після розчистки від багаторічних нашарувань сміття вдалося з'ясувати, що фундаменти собору закладені на глибині 2–2,5 м і складаються з бутового каменю внизу і цегляної горизонтальної кладки, залитої світлосірим розчином. Вище рівня ґрунту кладка змінюється. Це тонка плінфа, покладена на розчин рожевого кольору, який складався з піску, вапна і товченої цегли. Цікаво, що товщина шару розчину була такою, як і товщина цегли, а інколи і більша.

З літопису відомо, що в 1160 р. князь Мстислав розписав новозбудований храм. У ході розкопок 1886 р. залишки розпису у вигляді настінних фресок були виявлені в головному вівтарі та в деяких (замурованих) вікнах. В окремих місцях під пізнішими малюнками виявлено сліди давньоруського орнаменту.

Варто зауважити, що характерною особливістю багатьох княжих храмів було влаштування в них князівських усипалень, тобто гробниць. Покійного князя клали в кам'яний саркофаг і залишали на поверхні, або встановлювали в спеціальних стінних нішах, званих по-грецьки аркасоліями. У Мстиславовому соборі виявлено п'ять аркасоліїв: два в південній стіні, а три в північній. Досліджено два аркасолія. В одному з них не виявлено нічого. В іншому ж, що знаходився в північній стіні, після зняття верхніх рядів цегли, відкрито нішу завдовжки понад 1 м, в якій ретельно були складені останки п'яти скелетів – чотирьох дорослих людей і одного підлітка. З'ясувалось, що це були вже пізніші перезахоронення. Найправдоподібніше, це були останки поховань князів та їх родин. Нижня щелепа одного з похованих збереглась лише на половину, а верхня – від вилиці по тім'я – почорніла. Це навело дослідників на думку, що череп належав князю Володимирові Васильковичу, в якого, за свідченням літописця, “бородня челюсть перегнила”. Очевидно, це й спричинило його смерть у 1288 році.

Запрошений на розкопки медик, професор Мінх підтвердив, що череп належав людині, яка померла від захворювання на рак. Частини скелета, гомілкові кістки належали людині високого зросту, що відповідає описові Володимира Васильковича в Літописі Руському: “Сей же благовірний князь Володимир на зріст був високий, у плечах великий, з лиця гарний, а волосся мав жовте кучеряве, бороду стриг, і руки мав гарні, і ноги.”³⁵

Аналіз фундаменту і цегляної кладки стін, рештки різнокольорових керамічних плит від підлоги, залишки фресок, кам'яних фрагментів архітектурних деталей декоративного призначення свідчать, що це був розкішний давньоруський храм, а знахідки захоронень, в тому числі й князя Володимира Васильковича вказують, що водночас він слугував і родинною усипальницею володимирських князів.³⁶ Ці археологічні розкопки до певної міри дозволили з'ясувати і питання внутрішнього облаштування та характеру Успенського собору.

З метою нового дослідження його фундаментів і виявлення сходів, якими мали підніматись на церковні хори, а та-

кож пошуків княжого палацу в 1982 р. невеликі розкопки були здійснені архітектором Г. Песковою. Пошукова траншея площею близько 20 кв. м була закладена нею на стику західної та південної стін собору. На розкопаній площі знайдено чимало фрагментів цем'яноквого розчину та окремих шматків цегли-плінфи. Цими розкопками підтверджено, що фундамент був закладений на глибину близько 3 м від сучасної поверхні. Він вимурований з великих вапнякових плит на жовтувато-сірому розчині. Його нижня частина впущена в материковий ґрунт на 1,1 м, а верхня, на якій стояли стіни, викладена з щільно підігнаних квадратів і має рівну лицьову поверхню.

Архітектурна деталь XII ст.
із Успенського собору

У материковій глині археологом простежено рештки кількох господарських ям. Дві з них виявились давнішими від церкви. Перша являла собою господарську споруду, заглиблену в ґрунт на 1,10 метра. В її заповненні виявлено уламки горщиків початку XII ст., шиферне прясло для веретена, фігурну кістяну пластину, багато тваринних кісток, а також шматки глиняної обмазки, печини, вугілля. Друга яма, яка ввійшла в розкоп лише частково, була заповнена гумусом, шматками глиняної обмазки та фрагментами ранньогончарних горщиків IX – початку, першої половини X століть. В культурному шарі, що лежав вище від ям, переважала кераміка початку XII ст., хоча траплялись і горщики так званого курганного типу на рубежу X–XI століть. Ці матеріали свідчать, що пагорб, на якому пізніше, в другій половині XII ст., збудували Успенський собор, був заселений майже водночас із сусіднім підвищенням, де в княжий час розмістився дитинець.

Як зауважила дослідниця, попри досить ретельні пошукові роботи, ні слідів стародавніх сходів, ні опорного стовпа під дерев'яний перехід, що мав вести на хори, на розкопаній ділянці не виявлено.³⁷

До важливих споруд міста слід зарахувати також княжий палац. Він відіграв першорядну роль у стольних гра-

дах. На думку деяких фахівців із архітектури давньоруських міст, при розплануванні містобудівного ансамблю столичного міста передусім закладався саме палацовий комплекс. Розташування та орієнтація палацу в свою чергу визначала основні планувально-композиційні осі подальшої забудови міста, в тому числі й спорудження храмів. Така картина, зокрема, спостерігається в стольних містах Галицької землі – в Перемишлі (княжий палац та церква Св. Івана), в Галичі (княжі палати і Успенський собор), Звенигороді (палац і поруч церква).³⁸

Отже, і в стольному Володимирі княжий палац мав бути біля собору, проте його місцезнаходження залишалося невідомим досить довго. У з'ясуванні цього питання допомогли реставраційні роботи в Успенському соборі, які проводилися в 90-х рр. XIX століття. Власне саме результати цих робіт і наштотували П. Раппопорта на пошуки палацу. Справа в тому, що в західній частині храму орієнтовно на рівні другого яруса є хори, на які треба було підніматися сходами, проте, не дивлячись на ретельні архітектурні дослідження, жодних слідів стародавніх сходів виявлено не було. Натомість з'ясувалося, що в давнину вхід на хори вів через двері, що знаходились на південному фасаді собору. Пройом цих дверей, що мав існувати в стіні поруйнованого храму ще в кінці XIX ст., частково був замуrowаний під час реставрації, і перетворений на вікно. Це візуально помітно навіть сьогодні на південному фасаді Успенського собору.

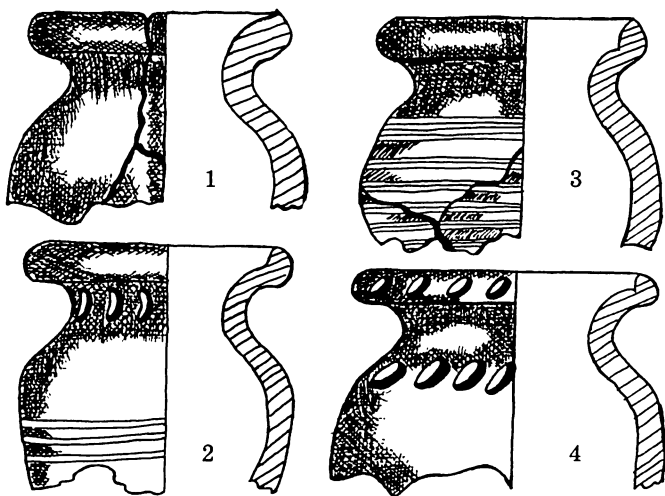
Всебічно проаналізувавши документацію реставраційних робіт А. Прахова і ретельно обстеживши стіни собору, П. Раппопорт дійшов висновку, що на хори можна було потрапити лише ззовні, з південного боку храму. А оскільки жодних слідів давньої галереї навколо собору не виявлено, то вчений з цього зробив логічний висновок, що виявлені та перебудовані реставраторами на вікно, двері з хорів вели до переходу на другий поверх іншої будівлі, найвірогідніше, княжого палацу, який знаходився поруч із собором.³⁹

Звідси можна зробити припущення, що княжий палац у Володимирі, найімовірніше, був не на дитинці, а в окольному місті, поблизу Кафедрального собору. Є всі підстави сподіватися, що при широких розкопках на подвір'ї з південної

сторони храму княжий палац може бути відкритий. Звісно, якщо він був мурований, а не дерев'яний, рештки якого могли і не зберегтися до наших днів з причин порушення культурних нащарувань.

У зв'язку з новим статусом Володимира – столицею удільного князівства – місто розростається і відповідно, крім центрального собору, споруджуються інші, хоча й менші, храми. До них можна зарахувати безіменну церкву, збудовану на відстані близько 200 м на захід від собору в 50–60-х рр. XII ст. і досліджену археологом Г. Песковою в 1983–1984 роках. Це була невелика безстовпова будівля з однією напівкруглою апсидою і плічками, що прикривали проїом апсиди. Довжина церкви 17,7 м, ширина – 11,3 м.

За 3 м від західної стіни церкви була виявлена ще одна стіна, розташована паралельно до неї, яка, ймовірно, була галереєю. Товщина стін на рівні фундаменту 1,4–1,6 м, а в апсиді і нартексі – 1,3 метра. Глибина закладки сягає 1,5–1,7 метра. Фундамент змурований із потовченої плінфи, залитої вапняним розчином. Розміри церкви та її простота говорять, що вона задовольняла духовні потреби невеликої парафії городян.⁴⁰

Керамічний посуд із Володимира-Волинського.
1, 2 – горщики XI ст., 3, 4 – горщики XII–XIII ст.

Як уже зауважувалося, татаро-монгольська навала 1241 року, хоч завдала багато шкоди місту, але в цілому не порушила його структури. Археологічні дослідження в урочищі Апостольщина свідчать, що дворово-садибна забудова Володимира тривала і в постмонгольському часі. Це підтверджує низка житлово-господарських споруд, датованих кінцем XIII – першою половиною XIV століття. Так, неподалік від описаного нами дворища XI ст., яке ми гіпотетично пов'язуємо з іменем згаданого в літописі боярина Вакія, відкрито ще один житлово-господарський комплекс. Він може бути трактований як садиба багатого купця чи боярина другої половини XIII – першої половини XIV століття. Сюди входив великий будинок з колонами та підвалом і дві напівземлянкові, очевидно, господарські споруди. На велику площу будинку вказує його заглиблена частина розміром 5,5х5,4 м, яка була підкліттю.

Що ж до наземної частини, то вона мала бути ще більшою. Масивна колонада могла підтримувати як перекриття самого будинку, так і його другий поверх. Долівка підкліті знаходилась на глибині 2,5 м від давньої поверхні. Стіни були облицьовані дошками. Колони-стовпи, що підтримували перекриття будинку, розміщувались на відстані 4 м від зовнішніх країв його заглибленої частини і, таким чином, вся будівля мала розмір 9,3х9,4 метра. Це була велика двоповерхова дерев'яна споруда, про що красномовно свідчать рештки згорілих стовпів і підлоги другого поверху та даху, а також ковані залізні цвяхи та скоби для кріплення балок. В середині оселі знайдено чимало фрагментів посуду з білої, каолінової глини: горщиків, корчаг, мисок, сковорідок, а також червоноглиняний підсвічник та уламки грецьких амфор. Трапились рештки знищених вогнем коштовних бронзових і срібних предметів міського побуту. Житлово-господарський комплекс доповнюють відкриті поблизу будинку заглиблені ями-зерносховища. Як свідчать ямки від стовпів на кутках долівки та обгорілі колоди, їхні стіни мали каркасно-стовпову конструкцію і двосхилий дах, накритий гонтом, із прибудовою у вигляді тамбура.

Існували і наземні будівлі-комори, стайні, курники тощо, засвідчені залишками згарища з археологічним, переважно

керамічним, матеріалом. Це горщики середніх розмірів із добре вираженими розхиленими вінцями і дугоподібною шийкою, що переходить у високі плічка і стрункий циліндричний корпус із плоским денцем. Горщики тонкостінні, їх поверхня гладка коричневого або сірого кольору.

Що ж стосується вінців, за якими визначається час побутування горщиків, то вони, як уже вказувалося, розхилені, їх край косо зрізаний або ж заокруглений, іноді із зовнішнього боку оздоблений обідком. Вінця складніші, ніж були раніше, хоча в їх основі й залишався кант або валик із рівчиком із внутрішнього боку для накривки. Ці горщики датуються другою половиною XIII – початком XIV століття. Судячи з добре датованої кераміки, садиба згоріла в перших десятиліттях XIV ст., можливо, в час тривалої боротьби за місто між польським королем Казимиром III та литовсько-руськими князями.⁴¹

Охарактеризовану садибу можна б пов'язати з особою, яка належала до заможних верств окольного міста. В контексті сказаного привертає увагу літописне повідомлення 1268 р. про те, як володимирський купець німець Маркольт запросив до свого двору на обід князів Василька, Льва і Войшелка.⁴² Чи не була розкопана садиба власністю названого багатія або його нащадків? Цікаво, що поблизу цього місця раніше випадково було знайдено візантійську амфору для вина заввишки 1 м із вузьким горлом і високими ручками, цегла із зображенням тризуба та натільні хрестики-енколпіони, тобто речі, які датуються XIII–XIV ст. і, поза всяким сумнівом, належали багатій людині.

Крім цієї садиби, до середини XIII ст. можна віднести три, а до XIII–XIV ст. – дев'ять постраждалих від вогню будівель рядових городян. Вони свідчать, що цей район окольного міста функціонував безперервно впродовж 400 років: орієнтовно з середини X – до середини XIV століття. У спорудах і біля них знайдено значну кількість різноманітних матеріалів. Найбільше виявлено фрагментів керамічних горщиків, датованих X, XI, XII–XIII та XIV ст., а також шиферні пряслятягарці для веретена, кам'яні жорна, точильні бруски. Кістяні вироби репрезентовані гребенем, ручками до ножів, шилами, ковзанами, лоцилами для обробки шкіри. Залізні знахідки

– це окуття заступа, ножі, цвяхи, вудила, вістря стріл та циліндричні замки. Знайдено також кілька фрагментів скляних браслетів і намистини. Судячи з численних знахідок, район урочища Апостольщина був щільно заселений представниками як заможного, так і рядового люду.

На період розквіту середньовічного Володимира припадає і будівництво комплексу Михайлівського монастиря, який займав південно-східну височину на правому березі р. Луги, розташовану неподалік виїзду з міста на Луцький тракт. Виникнення монастиря на узгір'ї між сухопутною і водною комунікаціями міста пояснюється також оборонними цілями.

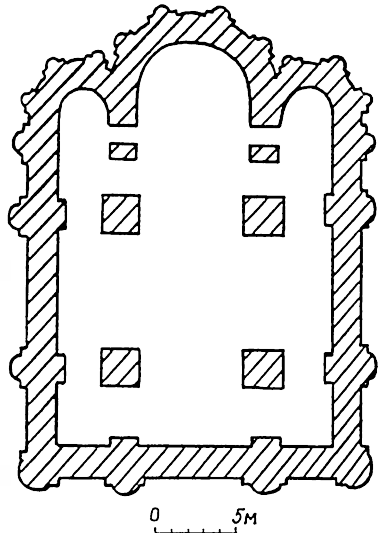
Вперше Михайлівський монастир згаданий у літописі під 1268 роком, коли литовський князь Войшелк, що приїхав у Володимир, “став у монастирі святого Михайла Великого”. Тут під час гостювання в садибі згадуваного вже місцевого вельможі Маркольта він був убитий князем Львом Даниловичем і похований у церкві святого Михайла Великого.⁴³

У світлі вивчення історії міста виникає питання: де конкретно знаходилася літописна церква і чи не вона була відкрита М. Каргером у процесі археологічних досліджень у 1955–1956 років? Розкопана споруда становила чотиристовповий триапсидний храм завдовжки 28,2 м і завширшки 20,7 м із стінами завтовшки 2–2,3 метра. Квадратні стовпи розміром 2,8x2,8 м утворюють прямокутний простір зі сторонами в 6 метрів. На внутрішній поверхні стін стовпам відповідають плоскі лопатки, а на зовнішніх стінах до плоских лопаток примикають півколони діаметром близько 1 метра. Неординарним є оформлення кутів споруди у вигляді заокруглень. Стіни храму складені з плінфи розміром 5–5,6x25–26x33–34 сантиметри.

Напівколони на лопатках і маленькі напівколонки на апсидах викладені з лекальної цегли. Фундаменти змуровані з цегли на цем'янковому розчині. В процесі розвідок і обстежень знайдені керамічні плитки полігональних форм із підлоги та уламки тиньку з фресковим живописом зі стін та стелі церкви. Необхідно підкреслити, що ця церква помітно вирізняється від пам'яток Києва: вона мала заокруглені зовнішні кути, замість звичних прямих, а стовпи її були не хрестоподібні в плані, як в інших храмах, а масивні квадратні.

Західна стіна Михайлівського храму
XII – початку XIII ст.
(за М. Каргером)

План Михайлівської церкви
XII – початку XIII ст.

Апсиди Михайлівського храму XII – початку XIII ст.
(за М. Каргером)

План храму, техніка кладки стін і фундаментів із плінфи на вапняному розчині з домішками товченої цегли, майоликові плитки, шматки свинцевої покрівлі та круглі віконні шибки дозволяють датувати його другою половиною XII ст. і вважати першою пам'яткою волинської архітектурної школи, яка сформувалася саме тоді.⁴⁴ На погості монастиря випадково був знайдений скарб срібних грошових гривень у вигляді зубців від борони, що були продані євреям на переплавку. Найімовірніше, це були гривні так званого новгородського типу, які були в обігу з XI до XIV століття.

До архітектурного комплексу Михайлівського монастиря, крім описаної вище церкви, входила і кругла в плані ротонда, фундаменти якої були відкриті М. Каргером 1956 року. На відміну від церкви, вона була змурована з брущатої цегли, яка остаточно витіснила в XIII ст. традиційну плінфу. Проте поруч із брущаткою виявлені й уламки плінф. Очевидно, більш архаїчні будівельні матеріали ще застосовувалися в час спорудження ротонди.

Серед решток будівлі зібрано також значну кількість шматків тиньку з фресковим розписом дуже подібним до фресок XII–XIII століть. Три півциркульні апсиди не виступали назовні, як звичайно, а були облаштовані у вигляді ніш у товщі східної стіни. На відстані 2,5 м від внутрішньої лінії стіни знаходився другий фундамент завширшки 2 м, концентрично вписаний у середину храму. По зовнішньому обводу цього фундаменту археологами виявлено шість виступів-лопаток завширшки 2 м, висунутих від лінії фундаменту на 0,5 м, а два таких виступи простежуються за обрисами фундаментного рову, звідки цегла була вибрана. На внутрішньому фундаменті відкрито нижні частини двох круглих колон діаметром 1,15 м і двох восьмигранних стовпів змурованих із брущатої цегли. Судячи з того, що лопатки фундаменту розташовані навпроти кожної колони і стовпа, можна припустити, що в ротонді були ще чотири колони і стовпи, які, мабуть, розташовувалися по чергово.

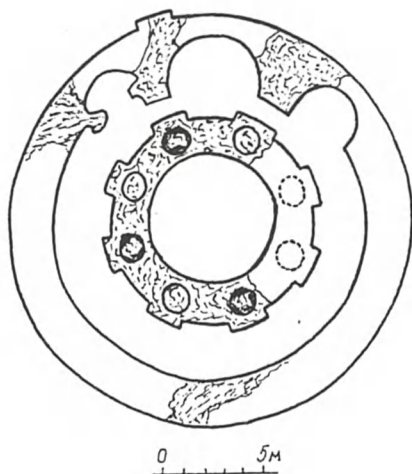
Загалом же на внутрішньому фундаменті в колі було розміщено вісім колон і стовпів. Виходячи із застосування брущатої цегли як основного будівельного матеріалу, при збере-

женні древньої техніки вапняного розчину з додатком цем'янки, ротонду можна зарахувати до середини або навіть до другої половини XIII ст. і пов'язати з періодом останнього розквіту волинського мистецтва.⁴⁵ Таке датування, до речі, не суперечить і першій згадці про Михайлівський монастир у Волинському літописі під 1268 роком.

Ротонда Михайлівського монастиря не лише не має попередників у київському зодчестві, яке взагалі не знало будівель подібного типу, але й досить суттєво відрізняється від храмів-ротонд, відомих у галицькій архітектурі XII–XIII століть. Художній образ цієї споруди говорить про сміливе новаторство володимирських зодчих XIII ст., що рішуче порвали зі старими традиціями. Вона, без сумніву, свідчить про зв'язки волинського зодчества XIII ст. з архітектурою сусідніх країн Центральної Європи. Однак володимирська ротонда відрізняється від усіх відомих нині пам'яток такого роду своєю безпрецедентною внутрішньою колонадою. На жаль, розвиток зодчества

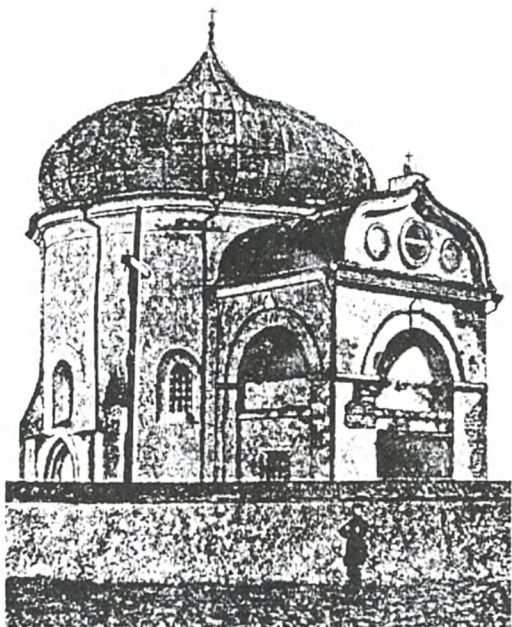
Основа круглих колон і восьмигранних стовпів у середній частині ротонди (за М. Каргером)

План Михайлівської ротонди другої половини XIII ст.

княжого Володимира вивчений недостатньо. Під час господарських робіт в урочищі Михайлівщина викопували численні людські кістки, що засвідчують наявність на погості монастиря церковного цвинтаря.

Одна з найоригінальніших споруд, що постала на рубежі XIII–XIV ст., тобто вже після монгольської навали і збережена досі, є розташована в південно-східній частині міста Василівська церква. Хоча будівля і вважається ротондою, але вона не кругла, а восьмипелюсткова. В ній більші заокруглені виступи, так звані конхи, чергуються з меншими, створюючи враження хвилястого кола. Діаметр ротонди 5 метрів. Вона має два портали, один з яких білокам'яний і прикрашений різьбленням, а до перебудови в XIX ст. її увінчував шоломоподібний дах.

Вигляд Василівської церкви-ротонди до реставрації в другій половині XIX ст.

Цей храм був передусім меморіальним – увічнював пам'ять про начебто засновника міста київського князя Володимира Святославовича, який при хрещенні отримав ім'я Василь.⁴⁶

У зв'язку із значною забудовою цієї частини окольного міста неподалік Василівської церкви, поблизу валу, була споруджена ще одна церква. За повідомленням М. Теодоровича, її звели в першій половині XIV ст. на місці загибелі в 1316 р. остан-

нього з руських королів – Юрія I Львовича в боротьбі з литовцями і назвали його іменем. Церкву Св. Юрія на Валах згадував також О. Цинкаловський, зауважуючи, що вона зна-

ходила там, де починається передмістя Рилавиця. На погості відкрито залишки середньовічних поховань.⁴⁷

У світлі проведених археологічних досліджень з'ясовано, що в межах окольного міста, поруч із житлово-господарськими будівлями знаходилося кілька культових споруд. Вони групувалися в західній і південно-східній частинах Володимира. На захід від дитинця: Успенський собор і безіменна церква по вул. Садовій. У східній і південно-східній частині окольного міста знаходилась чотиристовна церква та ротонда Михайлівського монастиря, Василівська ротонда та дерев'яна церква Св. Юрія на Валах.

Культові комплекси півколом охоплювали центральну частину княжого Володимира. Можливо, така міська структура сформувалася внаслідок діяльності професійних архітекторів. До речі, у Волинському літописі говориться про “мужа-умільця” Олексу, який в часи Василька Романовича і Володимира Васильковича багато міст побудував.⁴⁸

Інтенсивна розбудова Володимира з часу перетворення його в столицю удільного князівства, тобто з другої половини XII ст., призвела до того, що в межах міських валів вільної площі для забудови не залишилося. Внаслідок перенаселення центру міста нерідко виникали різні кризові ситуації – пожежі, пошесті, дискомфорт мешканців. Вихід із такого становища був один – розширення території поселення. Тому вже в княжий період за валами окольного міста почали функціонувати пригороди з розвинутою житлово-господарською структурою та культовими будівлями. Серед них Провалля, Білі Береги, Залужжя, Завалля, Заріччя, Федорівка, Онуфріївщина та інші, які доповнювали міську структуру. Водночас ці пригороди перебували під захистом міста.

Із підзахисних населених пунктів давньоруського Володимира чимало зосереджувалось над р. Лугою. Вони були взаємопов'язані економічними та військово-оборонними чинниками. На існування подібного зв'язку в побудові міста і передмість вказував історик М. Тихомиров. Він зауважував, що, наприклад, значення Володимира як торгового осередку, було зумовлене його близькістю до ріки Західний Буг, де при впадінні до нього р. Луги, за 12 км від міста, знаходилося

городище під назвою Устилуг (тобто Устя Луга). На думку історика, саме в цьому місці була володимирська пристань.⁴⁹ Археологічні дослідження засвідчили, що на правому березі Луги функціонувало укріплене городище розміром 100x70 м, закладене в X–XI століттях.⁵⁰

Ще одна пристань знаходилася в західному передмісті Володимира – Білі Береги. Вище міста, по течії р. Луги розташовані урочища з назвами Перевіз і Товарна гора – топоніми, які свідчать про те, що вони були колись пов'язані з водним торговим шляхом. У самому місті були облаштовані спеціальні “узвози” для розвантаження та навантаження суден. До складу поселенського комплексу стольного города входили, вочевидь, усі більші чи менші населені пункти. Немає сумніву, що Зимне також входило до прирічкової поселенської смуги давнього Володимира.

У передмісті випадково або спеціалістами-археологами відкриті житла-напівземлянки, заглиблені та наземні господарські будівлі, а також сліди трудової діяльності людей. За межами міста розвивалося металургійно-ковальське ремесло, гончарство, торгівля, а також землеробство і тваринництво.

Зрозуміло, що і в передмістях, подібно до того, як це було в середмісті, поруч із житлово-господарськими комплексами виникали культові заклади, які задовольняли духовні потреби передміщан. У контексті з'ясування питання про культові пам'ятки княжої доби вартою уваги є церква, яка, за археологічними даними, знаходилася на південній околиці міста, в лівобережній болотистій заплаві р. Луги, на острові Онуфріївщина. Вона є найранішою серед володимирських святинь, і, найімовірніше, була збудована на місці колишнього язичницького капища бога скотарства Велеса (звідси і друга назва острова – Велесовщина).

З метою виявлення залишків церкви автором цих рядків були проведені археологічні розкопки, внаслідок яких виявлено значну кількість фрагментів кераміки XII–XIII ст., уламків полив'яних плиток, шматок бронзового церковного начиння, а також поруйновані оранкою поховання. Очевидно, біля церкви знаходився середньовічний ґрунтовий могильник.

Археологічні дослідження тут проводила також Г. Пескова, яка збрала понад 700 фрагментів поливних плиток із підлоги. Вона підтвердила наше попереднє припущення, що церква була дерев'яною, розміром 15x10 м, а керамічні плитки підлоги укладались на вапняній основі. Судячи з матеріалу, волинський історик В. Петрович вважає, що церква могла бути побудована в кінці XI – першій половині XII століття.⁵¹

Серед ранніх архітектурних споруд передмістя привертають увагу залишки мурованої церкви над р. Лугою в урочищі Стара кафедра, що біля с. Федорівка. В 1886 р. церкву розкопували А. Прахов, та О. Дверницький, які знайшли тут голосники-резонатори у вигляді амфор і різнорідні за формою та розмірами цеглини, що могли бути частинами склепінь, колон, елементів архітектурних конструкцій тощо. Серед них була навіть цегла із зображенням воїна у панцирі з непокритою головою і піднятими догори руками. О. Дверницький зафіксував наявність нижнього храму, що був закладений раніше за верхній.⁵² Після розкопок стіни церкви були розібрані місцевим населенням. Залишилися лише фундаменти.

Повторно церква розкопувалась майже через 90 років П. Раппопортом. Він довів, що спочатку в середині XII ст. там було закладено фундамент безстовпової одноапсидної церкви розміром 10x7,5 м, яка з невідомих причин залишилась незавершеною. Згодом на цьому ж місці споруджено шестистовповий триапсидний храм завдовжки 25,3 і завширшки 17,1 м. Археологом виявлено суцільні стрічкові фундаменти товщиною близько 2 м, опущені в ґрунт на 1,3 метра. Підлога була викладена поливними керамічними плитками різних форм, стіни оздоблені фресковим розписом, а дах накритий свинцевими листами. В західній частині храму – нартексі відкрито п'ять цегляних гробниць із жіночими похованнями. Археологічні дослідження дозволили визначити час спорудження церкви другою половиною XII століття.⁵³

Чималі розміри храму, пишні стіни, підлога, покрівля тощо говорять, що він не був звичайною приходською церквою. Про це свідчить і Волинський літопис, де під 1288 р. сказано, що князь Володимир Василькович “У Володимирі розписав увесь храм святого Дмитрія, і начиння служебне срібне викував, і

ікону Пресвятої Богородиці окував сріблом, з камінням дорогим, і завіси придбав золотом шиті, а другі – оксамитові з дрібними перлами, і всяким узороччям оздобив він його”.⁵⁴

То ж чи не про розкопану церкву йдеться в літописі? Варто зауважити, що ще в XIX ст. О. Дверницький, ототожнив літописний Дмитрівський храм із рештками культової будівлі в урочищі Стара кафедра.⁵⁵ Судячи з повідомлень літописця про дари для храму, він мав бути одним із найгарніших у місті, а те, що літописець нічого не говорить про його місцезнаходження, то в той час, очевидно, в цьому не було потреби, адже володимирці знали, де знаходяться їхні церкви. До речі, в цьому записі йдеться і про монастир Святих Апостолів без зазначення його місцезнаходження.

Відомий дослідник церков Володимира-Волинського М. Теодорович вважав, що рештки цегляної споруди, розкопаної в 1886 р., є залишком Свято-Дмитрівської церкви, побудованої замість старої Кафедральної. Як спадкоємиця давнього собору вона була об’єктом особливої уваги князя. Дослідник гадав, що храм був зруйнований під час одного з татарських нападів на рубежі XIV–XV ст., а на його місці в другій половині XV ст. була поставлена дерев’яна Федорівська церква.⁵⁶

В північному передмісті Володимира мала знаходитись церква Св. Миколи Мерлікійського. На жаль, сказати, якою вона була, не можна, бо археологічно вона не досліджувалась. Єдина згадка про неї в Руському літописі є під 1236 р. у зв’язку з війною Данила Романовича проти галичан і болохівських князів. У літописі сказано, що перед битвою Данило в цій церкві молився Богу і св. Миколі, щоб він показав чудо своє і допоміг здолати ворогів.⁵⁷ Судячи з цього повідомлення, Миколаївська церква існувала вже в першій половині XIII століття. Розташування храму на околиці, але в людному місці, вказує, на нашу думку, на зв’язок церкви св. Миколи з торговим ринком і купецтвом, патроном якого він був.

Така картина була і в інших містах. Так, у Києві церква Св. Миколи знаходилась на Подолі, на ринковому майдані. За даними Збірника чудес цього популярного святого, написаного на рубежі XI–XII ст., церкви його імені були у всіх руських містах. Його культ вшановувався і за межами Русі.

В західній Європі св. Миколу Мирлікійського вважали покровителем купців і матросів.⁵⁸

Серед культових комплексів середньовічного Володимира слід згадати і монастир Дванадцяти Апостолів, що знаходився на західному передмісті. Вперше він згадується в Руському літописі в 1287 р., коли Володимир Василькович заповів монастир своїй дружині, а вдруге – в 1288 році. Під цим роком говориться, які князь зробив йому дарунки. “У монастир свій Апостолів він дав Євангеліє апракос, і Апостола сам списавши тута ж положив, і Соборник великий отця свого, і хреста воздвижального, і Молитовника дав”.⁵⁹ На жаль, археологічно монастир не досліджувався.

Будівлі, що зводилися протягом XI–XIV ст. в межах окольного града і в передмісті, практично відмічали вигин р. Луги по лінії Зимне–Устилуг та майже кожен острівець посеред боліт поблизу міста. Біля них розміщувалися сільські садиби, що тяжіли до цих громадських центрів. Про значну заселеність Володимира свідчать могильники княжої доби, відкриті О. Цинкаловським вздовж Луцького тракту у вигляді понад 100 насипів та В. Антоновичем на околиці міста, в напрямку до с. Зимного, в кількості понад 500 курганів.⁶⁰

Чимало решток поруйнованих могильників та окремих поховань давньоруського часу відкрито чисто випадково під час різних господарських робіт. Як зауважував О. Цинкаловський, дуже часто виявлені кістяки не мають характеру ритуального похорону, а лежать порозкидувані, нерідко зі слідами ушкоджень від зброї. При цих кістяках, що зазвичай лежать у шарах вугілля й попелу, трапляються вістря стріл і списів, хрести-енколпіони та іконки, як це засвідчують знахідки при Луцькому тракті.

Цікавий людський кістяк у панцирі та шоломі з мечем і перснем на пальці був відкритий у 1923 р. при побудові міського ринку. Ще один кістяк людини в панцирі та шоломі та зі зброєю робітники відкопали в урочищі Півник при прокладанні дороги до Зимного в 1927 році. На людські кістяки було натраплено в садибах при вулиці Острівецькій у 1934 р. Один із них лежав поруч із кінським скелетом, а при ньому знайдено мідну шпору з конічним шипом.

А ось в урочищі Стопв за Заріччям у випадково розкопаній в 1927 р. в могилі було багато людських кісток. На таку ж могилу з численними людськими кістками натраплено в передмісті Заріччя поблизу фільварку. Дуже багато людських кістяків виявлено навпроти будинку староства, в центрі міста. Людський скелет виявлено неподалік Миколаївської церкви. На братську могилу було випадково натраплено на Луцькому тракті. Між кістками знаходили поржавілу зброю.

Нарешті, О. Цинкаловський називає місця, де знайдено окремі людські черепи, попробовані кованими цвяхами. Це – вулиця Сокальська, Водопійна, Острівецька, в урочищах Шкартані, Стара Кафедра, Михайлівщина та в ряді інших місць.⁶¹

Ці археологічні матеріали проливають світло на історію міста Володимира давньоруського часу, доповнюючи доволі скупі літописні повідомлення.

Як свідчать джерела, основну масу населення міста Володимира княжої доби становили русини – нащадки споконвічних мешканців краю – дулібів (бужан, волинян).⁶² Крім корінного населення, тут мешкали також представники інших народів: німці, євреї, поляки, які в тій чи іншій мірі залишили по собі слід в історії міста. Так, Галицько-Волинський літопис, описуючи смерть і похорон князя Володимира Васильковича у 1288 р., відзначав велику жалобу місцевих жителів із цього приводу. “І плакало тоді над ним усе множество володимирців – мужі, і жони, і діти; німці, і сурожці, і новгородці; і жиди”.⁶³

Отже, вже в XIII ст. у Володимирі мешкали представники різних народів. Чимало іноземців з’явилося тут після монгольської навали 1241 року. Руський літопис під 1259 р. повідомляє, що Данило Романович запрошував “приходнів – німців, і русів, іноплемянників і ляхів” для поселення на спустошених і обезлюднених внаслідок монгольських погромів місцях.⁶⁴ Щоб зацікавити переселенців, їх звільняли на певний час від податків, надавали право місцевого самоврядування.

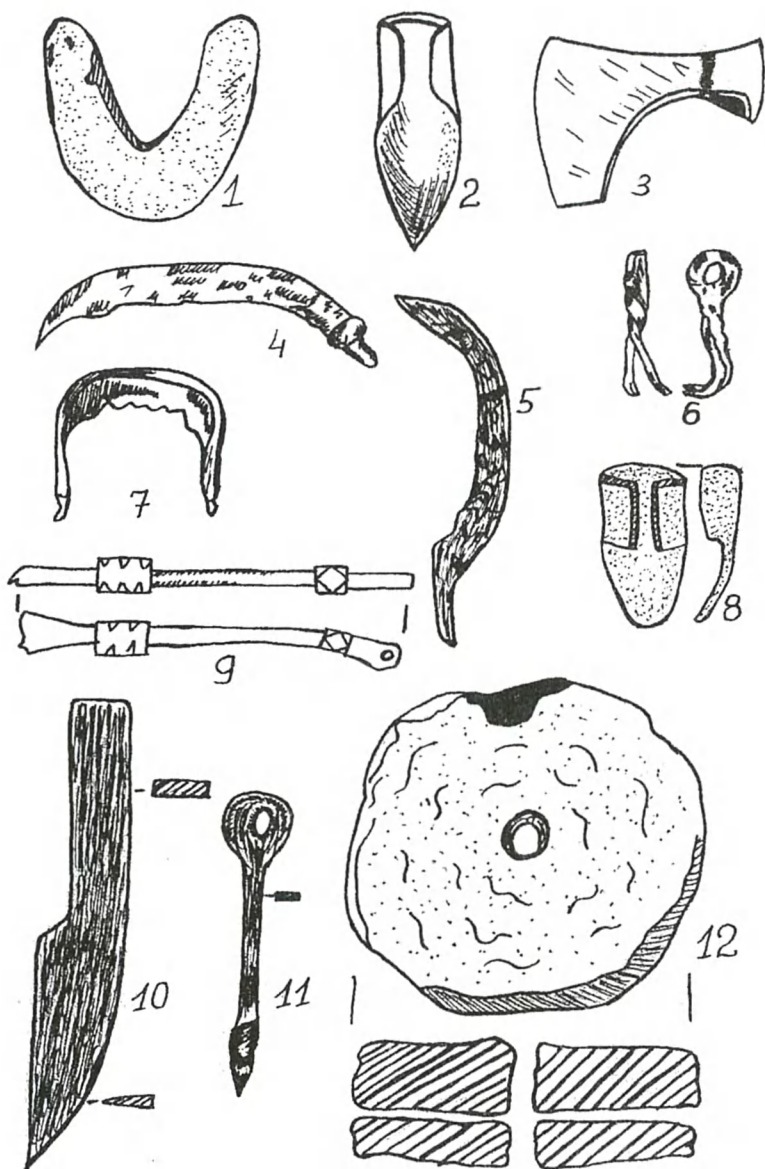
Про особливий статус німців у Володимирі довідуємося з факту, який згадується в літописі під 1287 р., коли князь

Мстислав Данилович наказав оголосити Заповіт Володимира Васильковича. Для цього він спеціально зібрав в Успенському соборі “бояр володимирських брата свого, і міщан руських, і німців, і повелів передо всіма читати грамоту братову про оддання йому землі, і всіх городів, і стольного города Володимира”.⁶⁵ Про те, який вплив мали німецькі переселенці на володимирських князів, дізнаємося з літописної згадки під 1268 р., коли “Маркольт, німчин, позвав усіх князів до себе на обід – Василька, Льва, Войшелка. І стали вони обідати, і пити, і веселитися.”⁶⁶

Окрему етнічну групу населення міста становили євреї. Історія їхнього перебування у Володимирі бере початок із другої половини XIII століття. Як уже зазначалося вище, Волинський літопис повідомляє, що в 1288 р. смерть князя Володимира Васильковича оплакували поміж іншими і євреї.

Дуже цікавою сторінкою середньовічної історії Володимира є розвиток його економіки. Серед археологічних матеріалів, виявлених на території міста, є чимало об’єктів та знахідок, які відображають доволі розвинуту господарську діяльність володимирців княжої доби. Торкаючись економіки, варто нагадати, що в період раннього феодалізму всі давньоруські міста в своїй основі були аграрними. Землеробство і тваринництво відігравали в них дуже важливу роль. Допоміжними були різні промисли: мисливство, рибальство, збиральництво тощо. Це стосується і Володимира, в якому під час археологічних розкопок знайдено землеробські знаряддя, які переконливо говорять про заняття володимирців рільництвом.

Більшість сільськогосподарських знарядь виготовлялися з дерева, а робочі частини, які мали бути більш міцними, викувувалися із заліза. Найпоширенішим було дерев’яне рало з вузьколопатовим залізним наральником, датованим X–XI століттями. Досконалішим від рала був плуг, що складався з ножа-чересла, який розрізав ґрунт, і широкого наральника-лемеша, котрий підрізав землю знизу. Ці знаряддя виявлені під час археологічних робіт на території міста. Спеціальна, переважно дерев’яна, дошка перекидала підрізаний пласт луговиною вниз. Жниварські знаряддя у Володимирі представлені залізними серпами зі слабо вигнутим лезом та короткими

Знаряддя праці: 1 – окуття заступя; 2, 8 – наральники; 3 – сокира;
 4 – коса; 5 – серп; 6 – гачок для коптіня риби; 7 – струг;
 9 – коромислова вага; 10 – чересло для плуга; 11 – свердло; 12 – жорна.

косами, за допомогою яких косили несипкі злаки, зокрема, ячмінь.

Залізні окуття дерев'яних заступів, виявлені в межах міста, засвідчують наявність городництва. Про те, які культури вирощувалися володимирцями, вказують знахідки зерен проса, ячменю, вівса, жита, гороху та льону. Ці зернові культури згадуються і у Волинському літописі під 1289 роком.

В урочищі Апостольщина археологами було відкрито кілька заглиблених споруд, які виконували функції зерносховищ, об'ємом близько 6 куб. м кожна, з дерев'яними надбудовами-двосхилими дахами. Мололи зерно на борошно чи крупу на ручних жорнах діаметром 40–50 см, які склалися з верхнього і нижнього каменів із отвором у центрі, куди вставлявся стрижень, і гніздом на краю верхнього каменю, в котре встромлялася ручка для його обертання. Такі жорна були виявлені в 1999 р. під час розкопок в урочищі Апостольщина в хаті мельника, датованої за матеріалом першою половиною XIV століття. Це була квадратна будівля заглиблена в ґрунт на 1,3 метра. В ній також знайдені гончарні горщики, залізний циліндричний замок, дверні петлі тощо.

Про заняття городян тваринництвом свідчать як знахідки кісток великої і дрібної рогатої худоби, свиней та коней, так і кіс-горбуш, якими заготовляли сіно для тварин, а також пружинних ножиць для стрижки овець. До речі, сплата податей вівцями згадується і в Уставній грамоті 1289 р. володимирського князя Мстислава Даниловича. Про розвиток тваринництва у Володимирі довідуємося також із літопису. В ньому, зокрема, доволі часто згадуються коні, яких використовували як у військовій справі, так і в господарстві.

Так, Волинський літопис повідомляє, що під час міжусобної війни 1224 р. князь Василько Романович захопив великі табуни коней, що належали жителям Белза. Його син Володимир Василькович перед смертю в 1288 р. “роздав стада незаможним людям, у кого коней нема, і тим, у кого вони загинули під час війни з Телебугою”. В іншому повідомленні літописця говориться, що Володимир Василькович і Мстислав Данилович подарували гарних коней польському князю Конраду.⁶⁷ Безперечно, вагому роль у господарстві володи-

мирців відіграло розведення свійських птахів, зокрема, кури згадуються в літописі під 1289 роком.

Далеко не другорядною галуззю господарства володимирців було бджільництво-бортництво. На жаль, археологічно воно не засвідчене, але про його поширення говорить той факт, що володимирський князь Мстислав Данилович у 1289 р. наказав поруч з іншими продуктами сплачувати князеві подати і медом. У літописі про це сказано так: “Се я, князь Мстислав, син королів, онук Романів, установляю на берестян [жителів північноволинського міста Берестя, нині м. Брест у Білорусії] вовіки: з сотні – по два лукна [лукно – приблизно 24 кг] меду.”⁶⁸

Важливу роль у господарстві міщан відіграло рибальство. Його існування підтверджується, зокрема, знахідками в урочищі Апостольщина залізних рибальських гачків, блешні та гарпунів. В інших районах міста знайдено кам'яні тягарці для рибальських сіток, здвоєні якореподібні гачки для коптіння риби. Про рибальство говорять також кістки та луска коропа, ляща, щуки, плотви, окуня і клена, які трапляються в культурному шарі міста. Риби було так багато, що нею навіть торгували.

Гадаємо, що не останню роль відіграло і полювання на хутрових та м'ясних звірів: соболя, лисицю, білку, зайця, ведмедя і вепра, кістки яких досить часто трапляються під час археологічних розкопок. Унікальною є знахідка в господарській споруді, відкритій в околиному місті, рогів винищеного нині велетенського бика-тура. Він був схожий на існуючих досі на Волині зубрів.

Допоміжну роль у господарстві володимирців відіграло збирання грибів, ягід, ліщинових горіхів тощо. Шкорлупа останніх трапляється досить часто.

Хоча землеробство, тваринництво та допоміжні промисли і відігравали немаловажну роль у житті міста, але, безумовно, пріоритетнішими були для володимирівців заняття ремеслом і торгівлею. У Володимирі княжого часу, як свідчать археологічні дослідження, розвивалися металургійно-ковальське, ювелірне прядильно-ткацьке, деревообробне, каменеобробне, гончарне та інші ремесла, які мали забезпечувати життєві потреби городян.

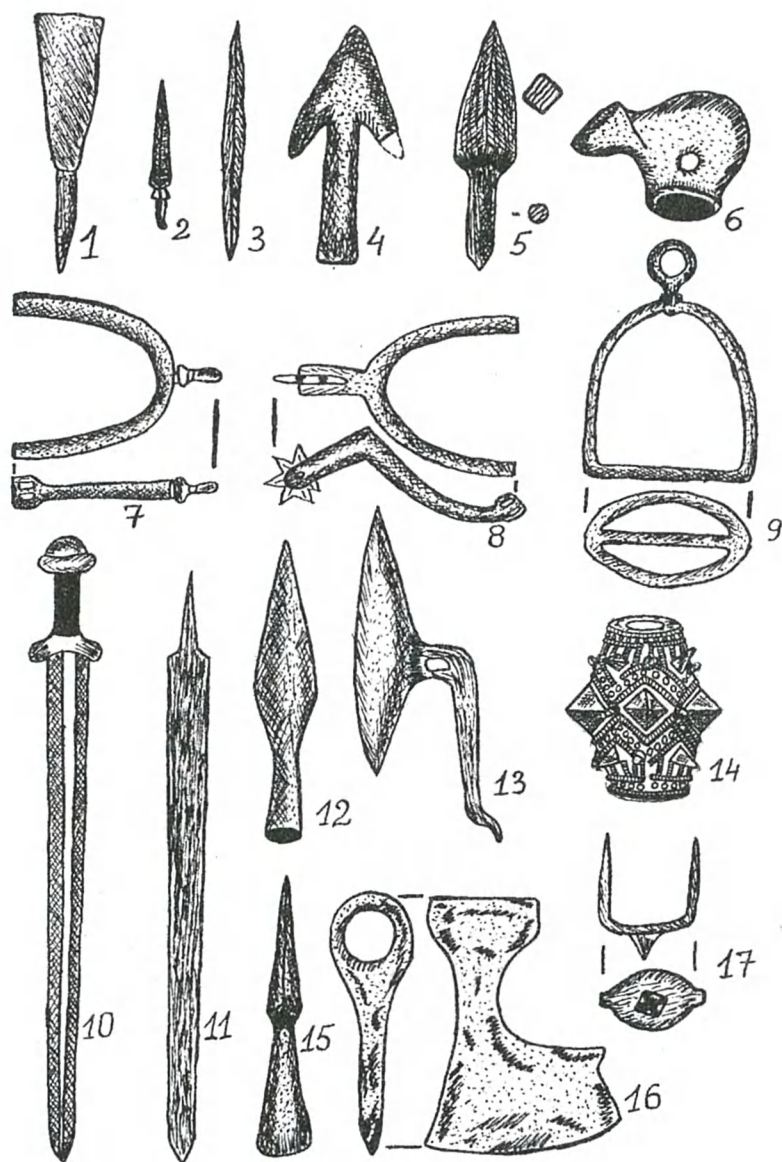
Найважливішим для володимирців було металургійно-ковальське ремесло, найбільш масовою продукцією якого були знаряддя праці, ремісничі інструменти, предмети побуту, зброя тощо. Знахідки на території міста мечів, шолома, шпор, стрімен, наконечників списів, стріл, бойових сокир та іншої зброї у поєднанні з виявленими наральниками (лемешами), череслом, серпами, косою, ножами, зубилом, пробійником тощо, а також шматками криці та залізного шлаку свідчать про достатній розвиток цього виду ремесла.

Про розвиток ювелірної справи в місті говорять знахідки бронзової будави, окремих прикрас із міді та бронзи, а також глиняного тигилька для плавки кольорових металів та фрагментів кам'яних формочок для відливання прикрас. У місті знайдена також кам'яна матриця для відливання бронзових натільних хрестиків-складнів, так званих енколпійонів. Ще одним підтвердженням місцевого ювелірного ремесла є енколпійон з написами “Борис” і “Гліб”, знайдений нами неподалік замку. Про це ж свідчать і знахідки шматків міді та свинцю.

Про розвиток бронзолivarного ремесла повідомляє і Волинський літопис. Так, під 1288 р. в ньому згадується, як володимирський князь Володимир Василькович наказав місцевим майстрам відлити дзвони для церкви Св. Георгія у Любомлі та викувати мідні двері для неї.

Чи не найбільш поширеною галуззю ремесла серед володимирців було гончарство, про що свідчать масові знахідки керамічних виробів у вигляді фрагментів горщиків, накривок, сковорідок, мисок, корчаг тощо. Для виготовлення посуду використовувалась звичайна заліста і біла каолінова глина. Вироби з останньої, як, щоправда, і з першої, виявлені у Володимирі-Волинському в значній кількості.

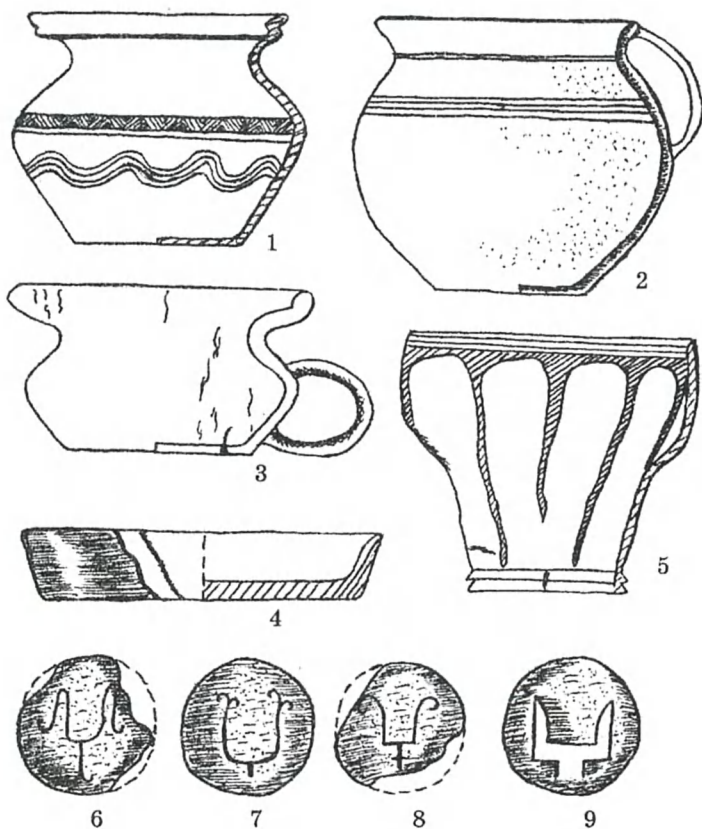
Розглядаючи керамічне виробництво, варто звернути увагу на питання про час появи тут гончарного круга. Як свідчать археологічні матеріали, у Володимирі він почав застосовуватись у X столітті. Це був ручний слаборотаційний круг. Він складався з дерев'яного диска діаметром 15–20 см, насадженого на дерев'яну вісь, і маленької лавочки з товстої дошки, в якій просвердлювалась дирка для нижнього кінця вісі. Під час роботи гончар сидів на лавці й лівою рукою повертав

Озброєння володимирського воїна княжої доби: 1-5 - вістря стріл; 6 - наверхня нагайки; 7, 8 - шпори; 9 - стремено; 10, 11 - мечі; 12, 15 - наконечники списів; 13, 16 - сокири; 14 - булава; 17 - льодохідний шип для коня.

круг, а правою – формував посудину. Одночасно загостреною паличкою чи гребінцем майстер наносив на зовнішню поверхню горщиків орнамент із прямих або хвилястих ліній.

Елементом гончарного посуду є клейма на денцях горщиків у вигляді кола, хреста, зірки, зрідка родового знаку Рюриковичів – тризуба або літер алфавіту. В археологічній літературі утвердилась думка про клейма, як своєрідні фірмові знаки майстрів. Певна кількість таврованого посуду свідчить про існування у Володимирі спеціалізованих гончарних май-

Посуд із Володимира-Волинського:

- 1, 2 – горщики XIII–XIV ст.; 3 – куваль XIII ст.; 4 – сковорідка;
5 – скляний кубок; 6–9 – клейма на денцях горщиків.

стерень. Після формування і нанесення орнаменту посуд сушили, а далі випалювали в гончарних горнах, залишки яких були виявлені у східному передмісті Володимира. Особливим видом керамічного виробництва було виготовлення полив'яних плиток найрізноманітнішої форми, які використовувалися для вимощення долівки у церквах та будинках міської знаті. Нерідко ці плитки були оздоблені рослинним та геометричним візерунками, як про це свідчать знахідки в урочищах Апостольщина та Онуфріївщина.

Аналіз археологічних матеріалів показав, що посуд другої половини XIII–XIV ст. був виготовлений у традиціях гончарного ремесла часів Київської Русі. Однак уже з середини XIII ст. у побуті заможних городян популярними стають корчаги, макітри та сковорідки на трьох ніжках із масивною ручкою.

Із XIV ст. під впливом культури західних сусідів у Володимирі поширюється сіроглиняний посуд, який витіснив традиційний біло-рожевий. Він був оздоблений характерним візним орнаментом, що складався з ліній, округлих та косих вдавлень на рельєфних горизонтальних поясах, інколи – смуг із косих променеподібних візів. Такий посуд набув особливого поширення пізніше – на рубежі XIV–XV століть. Виготовляли також цеглу. На ряді цеглин є чітке тавро у вигляді тризуба або хреста.

Для забав дітей майстри робили також глиняні іграшки, покриті зеленою або коричневою поливою. Найчастіше вони зображували воїнів-вершників. До речі, фігура воїна від найдавніших часів була поширена в українському народному образотворчому мистецтві.

Значну вагу в ремісничій діяльності володимирців мала обробка каменю. Він застосовувався як при спорудженні культових і цивільних будівель, описаних вище, так і окремих виробів. Найчастіше цим каменем був місцевий вапняк, так звана крейда або опока. В XIV ст. з неї, зокрема, був побудований королівський замок Казимира III, фундаменти якого виявлені на Замчищі. З вапняку виготовляли прясла для веретена, ливарні формочки, хрестики та іконки. В урочищі Апостольщина в одній із споруд знайдено крейдяний тягарець для рибальської сіті. З інших порід каменю, зокрема, з піско-

вика виготовляли жорна, точильні бруски та інше. Про високу майстерність володимирських каменерізів свідчить різьблений арочний портал Василівської церкви-ротонди.

Немаловажну роль у господарстві володимирців відіграло костерізне ремесло. Свідченням його є залишки напівфабрикатів, обрізків рогу і кістки, а також гребені, наверхня канчуків, циліндричні гудзики, шила, голки, трубки для суцання дратви, ковзани тощо.

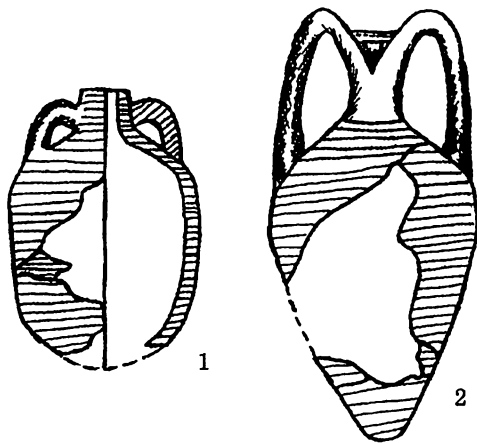
Велике значення для місцевого населення мало існування чинбарства та шевського ремесла. Про це свідчать доволі численні знахідки таких знарядь, як кістяні лоцила, проколки-шила, голки тощо. Опосередковано про наявність цих ремесел можуть говорити такі відомі факти, як необхідність виготовлення кожухів, шапок, рукавиць, взуття.

Одним із найпоширеніших видів ремесла у Володимирі було деревообробне. Завдяки добрим консервуючим властивостям ґрунту, що виразилося у високій вологості та наявності значної кількості дубильних речовин, які запобігають гниттю органічних решток, у процесі розкопок виявлено залишки дерев'яної забудови. Це, зокрема, засвідчено рештками житлово-господарських будівель в окольному місті, стовпів від мостів, дерев'яної діжки, накривки, клепок тощо. З дерева виробляли також хатній інвентар – столи, лави, стільці, вирізали ложки, нарешті виготовляли більшість знарядь праці. На території міста знайдено інструменти, які застосовувалися в деревообробній справі. Це сокири, долото, дворучний струг, який заміняв теперішній рубанок, а також сверло.

Значний розвиток виробництва сприяв розквіту торгівлі. Щоправда, в ранньому середньовіччі панувало ще натуральне господарство, а предмети експорту, такі як хутро, мед, віск, прядиво отримувалися феодалами від залежного населення у вигляді данини чи оброку і користі з них, крім представників панівних класів, ніхто не мав. Імпортні ж речі осідали здебільшого в садибах бояр чи князів. Проте обмін існував як всередині міста, так і за його межами, а це є свідченням бодай початкового товарного господарства місцевих жителів.

У середині міста звичайним був обмін продуктів харчування на вироби місцевих майстрів, типу бартеру, проте існу-

вала й справжня торгівля, підтверджена, щоправда, нечисленними археологічними знахідками. Так, в урочищі Апостольщина знайдено частину бронзової коромислової ваги у вигляді круглого стержня з двома чотиригранними потовщеннями. Один з кінців стержня обламаний, а другий розплющений, із диркою для підвішування тарілки. Внутрішня торгівля в місті існувала переважно у простій безгрошовій формі, проте мав місце і грошовий обіг. Судячи з даних археологічних досліджень, у X–XIII ст., монет в обігу було мало, але в урочищі Михайлівщина знайдений скарб срібних грошових гривень, які застосовувалися в торгівлі.

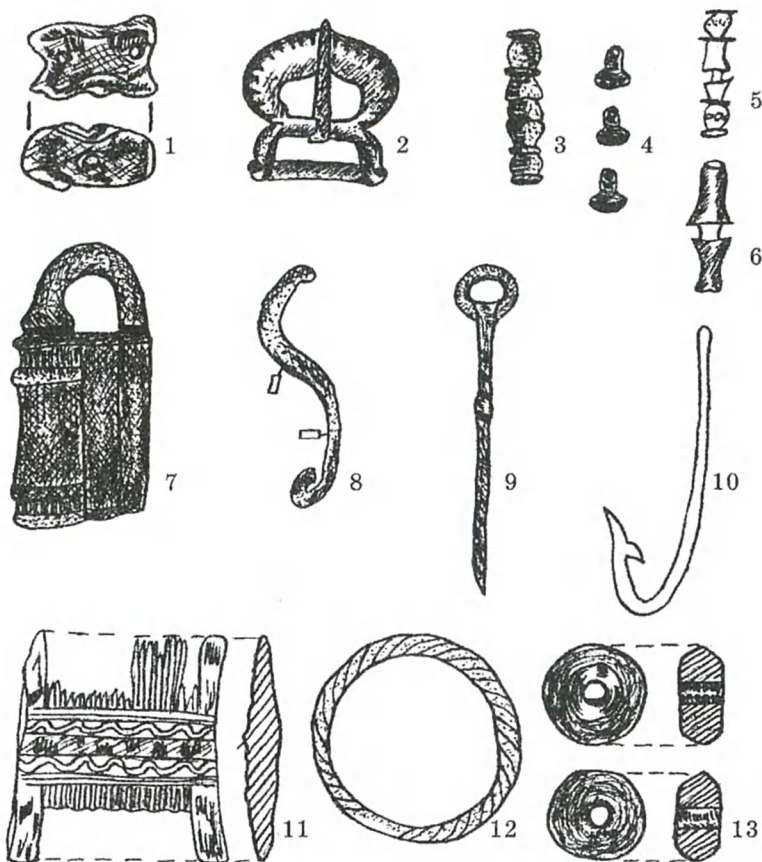
Амфори для вина: 1 – амфора X–XI ст.; 2 – амфора XII–XIV ст.

Що ж до міжрегіональної торгівлі, то вона засвідчується як наявністю торгових шляхів, так і археологічними знахідками. Відомий український історик академік І. Крип'якевич наголошував, що найважливішими були шляхи, які сполучали Волинь із Києвом.

Головний з них проходив із Володимира на Луцьк, Пересопницю, Дорогобуж, Корчеськ (Корець), Звягель, Білгород до Києва.

Інший шлях проходив південною околицею Волині – з Володимира на Перемиль, Крем'янець, Шумськ, Ізяслав, Полонне, Колодяжин, Котельницю і Білгород до Києва. До речі, цим шляхом увійшов у Волинь хан Батий у 1241 році.⁶⁹

Знайдені на території Володимира привізні речі, так чи інакше пов'язуються з цими торговими артеріями. Так, шиферні прясла для веретена потрапляли сюди з Овруча. З Києва завозились скляні браслети та намистини, предмети культу і коштовні прикраси. Про регіональну торгівлю свідчать також деякі інші знахідки у Володимирі-Волинському.

Знахідки із княжого Володимира-Волинського:

- 1 - кістяний астрагал; 2 - бронзова пряжка; 3-6 - кістяні та бронзові гудзики; 7 - залізний замок; 8 - ключ; 9 - бронзова шпилька; 10 - рибальський гачок; 11 - роговий гребінь; 12 - скляний браслет; 13 - кам'яні прясла для вертена.

Велике значення для міста мала і зовнішня торгівля. Немаловажну роль в економічному розвитку княжого Володимира відіграло проходження через нього торгових шляхів міжнародного значення. Один із них пролягав із Києва в Центральну Європу. До початку хрестових походів цей шлях був основним, що пов'язував Схід і Захід. Звідси цікавим є повідомлення Єврейської хроніки другої половини XII ст. про

купця Веніаміна Ха-Надіба з Володимира, який торгував у Кельні (Німеччина).⁷⁰

Другий шлях, що також проходив через Володимир, тягнувся по Західному Бугу, а на півдні – по Дністру. Нарешті, третій – прямував зі сходу на захід по Дніпру і Прип'яті, далі волоком біля Берестя з'єднувався із Західним Бугом, після чого йшов по р. Віслі до Гданська.

Річковим портом Володимира в княжій добі був Устилуг, розташований на відстані 12 км від столярного града при впадінні р. Луги в Західний Буг. Там знаходиться городище з археологічним матеріалом X–XIV століть.⁷¹

Отже, княжий Володимир мав водне сполучення з Балтійським та Чорним морями (Балтика – Вісла – Західний Буг – Дністер). Навіть після руйнівної монгольської навали, яка, як відомо, порушила економічні зв'язки між багатьма землями, місто не втратило своєї ролі торгового осередка. Перелік іноземних купців, які згідно повідомлення літопису під 1288 р. мешкали у Володимирі: німці, сурожці, новгородці, вказує на напрями торгівлі володимирців – Центральна Європа, Крим, Північно-Західна Русь. Знайдені на території міста цілі амфори та їх фрагменти, які були тарою для вина і оливкової олії, свідчать про торгівлю з Причорномор'ям. Візантійські шовкові тканини, виявлені в князівському похованні в Успенському соборі. В урочищі Апостольщина знайдені скляні кубки візантійського походження.

Південно-східне походження мають черепашки-каурі, що були складовою частиною намиста. Цікавим є фрагмент срібно-го дзеркала середньоазійського походження.

Значні торговельні зв'язки Володимира простежуються з Прибалтикою. Про це свідчать знахідки підковоподібних залізних і бронзових фібул для спинання верхнього одягу. Свідченням активної зовнішньої торгівлі Володимира з балтійським регіоном, крім археологічних матеріалів, є також літописні повідомлення. Так, під 1279 р. у Руському літописі говориться: “Прислали ятвяги послів своїх до Володимира, так кажучи: “Господине, княже Володимире! Приїхали ми єсмо до тебе одо всіх ятвяг, надіючись на Бога і на твое благополуччя. Господине, не помори нас, а прокорми на собі. Пошли, господине, до нас хліб свій продавать, а ми радо ку-

пимо. Чого ти захочеш – чи воску, чи білі, чи бобрів, чи чорних куниць, чи сребра, – ми радо дамо.”⁷²

З цього повідомлення видно, які товари отримували володимирці взамін збіжжя. З уваги на зовнішню торгівлю цікавим є лист громади північнонімецького міста Штральзунда, датований 1324 р., в якому містилася вимога повернути володимирським купцям братам Бертраму Русину і Миколаю їх товар – сукно, яке вони везли з Фландрії, але внаслідок корабельної аварії біля с. Рігена втратили.⁷³

Необхідно зауважити, що зовнішня торгівля знаходилась під контролем володимирських правителів. Про це переконливо свідчить протекціоністська політика князя Андрія Юрійовича, який спеціальним універсалом у 1320 р. зменшив митний збір із краківських і торунських купців.⁷⁴

Для вивчення торговельних шляхів, які проходили через Володимир-Волинський у другій половині XIII – першій половині XIV ст. можна в ретроспективному аспекті використати документ, датований 1545 р. під назвою “Вирок урядових ревізорів у праві за скаргою луцьких міщан на шляху Луцького і Володимирського повітів про незаконне стягнення мита з купецтва в шляхетських маєтках із переліком новостворених і усталених здавна митниць”. У цьому документі є вставка, переписана з більш раннього акта, з якого видно, що поруч із деякими іншими містами, мито збиралося і у Володимирі.⁷⁵ Збереглися відомості про існування торговельного шляху з Володимира на Торунь, звідки завозили тканину та шкіру, а також переганяли худобу, натомість із Володимира експортували віск, мед, хутро тощо.⁷⁶

У першій половині XIV ст. місто мало складське право, згідно якого жоден купець, який віз товари на продаж через Волинь, під страхом покарання не мав права обминати Володимир. Можливо, цим пояснюється і факт існування на р. Лузі спеціально обладнаних річкових пристаней, сліди яких підтверджені й археологічними джерелами. Це пункти в урочищах Перевіз, Товарна Гора і Білі Береги. Тут були влаштовані “узвози” для навантажування та розвантажування торгових суден. Археологічні знахідки в цих урочищах представлені як давньоруською, так і пізньосередньовічною керамікою та іншими матеріалами.

Що ж стосується суспільного устрою міста Володимира княжих часів, то він загалом був схожий з устроєм більшості міст Русі-України. Літописні джерела свідчать, що мешканці міста брали доволі активну участь у суспільно-політичному житті. Так, володимирське віче уже наприкінці XI ст. примусило князя Давида Ігоровича підкоритись рішенню городян про видачу винних в осліпленні теребовельського князя Василька Ростиславича бояр Туряка, Лазаря і Василя. Туряка в місті не виявилось, бо він втік у Київ. Але князь був змушений видати Лазаря і Василя теребовельським воїнам, які й розстріляли винних.⁷⁷

Судячи з писемних джерел, наприкінці XIII ст. володимирці могли мати вже самоуправління. Подібну думку висловив академік М. Грушевський. При цьому він посилався на літописний запис під 1288 р., відомий як Заповіт князя Володимира Васильковича, і лист володимирських городян до жителів північнонімецького міста Штральзунда у 1324 році. Із Волинського літопису відомо, що Заповіт було прочитано в Успенському соборі, куди князь скликав володимирських бояр, і містичів руських, і німців. Відомо, що терміном “містичі” пізніше називали городян України. Отже, ця нарада за участю духовенства (єпископа), феодалів (бояр) і городян (містичів) як русинів, так і місцевих німців була прообразом генеральних штатів у Європі.

Особливі стосунки між городянами і володимирським князем яскраво засвідчені у літописному повідомленні про похорон Володимира Васильковича у грудні 1288 року. “І плакало тоді над ним усе множество володимирців, – говорить у Галицько-Волинському літописі, – мужі, і жони, і діти; німці, і сурожці, і новгородці, і жиди, і жебраки, і убогі, і чорноризці, і черниці; був бо милостив він до всіх убогих. Та найпаче плакали по ньому ліпші мужі володимирські, кажучи: “Добре б нам, Господине, з тобою умерти! Дав бо ти таку свободу, як ото і твій дід Роман”.”⁷⁸

Літописець особливо підкреслює сум “ліпших мужів” володимирських. На думку історика М. Тихомирова, в цих словах є прямий натяк на існування в місті особливих пожалувань, тобто дарувань, в першу чергу “ліпшим мужам” Володимира – найбагатшим городянам, верхівці купецького та ремісни-

чого населення. Їм надавались права і можливість діяти по своїй волі.⁷⁹ До речі, наведене вище посилання володимирців на князя Романа Мстиславича може свідчити, що започаткування привілеїв володимирських городян відноситься до кінця XII чи початку XIII століття.

Що ж стосується згаданого вище листа 1324 р., то він був написаний уже від імені всіх магістратів і всіх городян Володимира (“consules et universitas Ladimiriensis”) до консулів і городян міста Штальзунда.⁸⁰ Особливо привертає увагу те, що цей документ написаний від імені “консулів і громади міста Володимира”. На думку М. Грушевського, “згадка про “консулів” (радних) м. Володимира дає підставу думати, що у Володимирі була міська організація взірця німецького права, хоч би тільки часткова, а не цілого міста.”⁸¹

Лист був скріплений офіційною печаткою з гербом міста Володимира, на якому було зображено св. Юрія Змієборця. Цей факт дає підставу деяким дослідникам вважати, що вже в першій половині XIV ст. в місті діяло магдебурзьке право. Зокрема, у 2004 р. у Володимирі-Волинському офіційно відзначалася 680-та річниця надання місту магдебургії. З цієї нагоди була проведена XIV Волинська наукова історико-краєзнавча конференція, і в цьому руслі було заслухано ряд наукових доповідей.

Щоправда, не всі історики погоджуються з тим, що право самоуправління Володимир мав уже в 1324 р., мотивуючи це відсутністю більш вагомих документів, які б підтверджували дану версію. Разом з тим, фахівці погоджуються, що правомірним може бути підхід щодо Володимира як першого в Україні міста, яке таки використовувало елементи магдебурзького права.⁸²

Княжий Володимир був не лише економічним та політико-адміністративним центром регіону, а й одним з найбільших осередків давньоруської освіченості. Про це може свідчити хоча би глибоке за змістом і художньою вартістю оповідання про осліплення князя Василька Тербовельського. Воно написане людиною, яка могла бути присутня біля нещасного князя, очевидно, і в той час, коли він знаходився у дворі володимирського боярина Вакія в 1097 році. Оповідання вражає правдивістю і трагізмом. У другій половині XIII ст., зок-

рема, в час правління князя Володимира Васильковича (1270–1288 рр.), був написаний Волинський літопис, який охоплює події з 1261 до 1290 року. Композиція його складна, багатопланова. Слід підкрестити, що як першоджерело він вражає надійністю і точністю історичних відомостей.

У бібліотеці володимирського князя було багато церковних книг, у тому числі “Пролог” – книга з описом життя святих і повчання на кожен місяць року. Це була книга для домашнього читання. Збереглася також Кормча книга чи Номоканон (збірник церковних і цивільних законів та правил), написана в 1286 р. “боголюбивим князем Володимиром, сином Васильковим і його княгинєю Ольгою Романівною”. Самого князя літописець називає “філософом великим”.⁸³

У 1289 р. тут була написана “Уставна грамота” Мстислава Даниловича, яка регламентувала форми і розміри повинностей залежного населення. У Володимирі працювали переписувачі та майстри художнього оформлення книг, а серед них і книжник Іов. Володимир був одним із центрів рицарської поезії, як це видно із згадок про пісні, присвячені славним витязям Романові, Данилові та ін. З правителями плідно співпрацювало і духовенство – найбільш освічена частина суспільства того часу.⁸⁴

Грамоту знали і представники рядового люду. Про це свідчить напис “Мстиславля”, видряпаний кимось із будівельників на амфорі-голоснику з Успенського собору XII століття. Цікавою є кам’яна плита, що була в стіні Василівської церкви кінця XIII ст., із написом, з якого вдалося прочитати лише перший рядок “Помози Боже...” Викликає інтерес бронзовий хрест-енколпій місцевої роботи, з написами імен руських святих “Борис” і “Гліб”, видряпані майстром-ювеліром.⁸⁵

Володимир княжих часів вражає своєю величиною і багатством. Села, які тепер віддалені від міста на 3–5 км полями та болотами, були тогочасними його передмістями. Саме місто мало, на думку деяких краєзнавців, до 7 км в окружності.

Отже, сукупність всіх наявних джерел (літописних, археологічних, топонімічних, архітектурних тощо) свідчать про високий рівень розвитку княжого міста Володимира. Він був одним із найвеличніших давньоруських міст не лише Волинської землі, а і всієї України-Русі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Літопис Руський / Переклад за Іпатським списком Л. Махновця / Відп. ред. О. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – С. 67.
2. Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX – XIII вв. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 43.
3. Татищев В. Н. История Российская. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1963. – Т. 2. – С. 64.
4. Літопис Руський. – С. 124.
5. Там само. – С. 155.
6. Там само. – С. 180.
7. Там само. – С. 388.
8. Там само. – С. 398.
9. Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. – Warszawa, 1961. – S. 163–169.
10. Літопис Руський. – С. 417–418.
11. Теодорович Н. И. Город Владимир Воынской губернии в связи с историей Воынской иерархии. Исторический очерк. – Почаев: Типография Почаевско-Успенской Лавры, 1893. – С. 18.
12. Літопис Руський. – С. 154.
13. Кучинко М. М. Звіт про археологічні дослідження у Володимирі-Волинському в 1976 р. // Науковий архів кафедри археології та джерелознавства ВДУ. – 1976 / 7. – С. 8.
14. Цинкаловський О. Матеріали до археології Володимирського повіту // Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. – Львів, 1937. – Т. CLIV. – С. 199–200.
15. Кучинко М. М. Стародавній Володимир-Волинський. – Луцьк: Знання, 1987. – С. 3–4.
16. Описание замков Владимирского, Луцкого и Кременецкого 1545 года // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України та Волині. – Луцьк, 2004. – С. 230.
17. Літопис Руський. – С. 269.
18. Там само. – С. 421–422.
19. Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.–Л., 1967. – № 140. – С. 187.
20. Кучинко М. М. О работах во Владимире-Воынском // Археологические открытия (далі – АО) 1976 г. – М., 1977. – С. 322; Раскопки древнего Владимира-Воынского // АО 1975 г. – М., 1976. – С. 349.
21. Малевская М. В., Шолохова Е. В. Архитектурно-археологические исследования во Владимире-Воынском // АО 1976 г. – М., 1977. – С. 327.

22. Кучинко М. М. Звіт про археологічні дослідження у Володимирі-Волинському... – С. 6–9.

23. Терський В. С., Терський С.В. Охоронні дослідження у Володимирі-Волинському // Минуле і сучасне Волині. Тези доповідей і повідомлень II Волинської історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк, 1988. – Част. 2. – С. 71–72.

24. Кучинко М.М. Давньоруське городище Вал в Надстир'ї. – Луцьк: Вежа, 1996. – С. 87, 196.

25. Терський С. В. Звіт про роботу Волинської рятівної археологічної експедиції у 2000 р. – Львів, 2001 // Науковий архів Володимир-Волинського історичного музею. – КД. – 2279 / КВ – 8425. – С. 4–8, 15.

26. Літопис Руський. – С. 150.

27. Pawłowski W. Zamek Włodzimierski (Królewski) // Ziemia Wołyńska. Miesięcznik poświęcony sprawom krajoznawczym i kultyralnym. – 1939. – № 3 (marzec). – S. 40

28. Цинкаловський О. Матеріали до археології... – С. 203–207.

29. Татищев В. Н. Указаное сочинение. – С. 115.

30. Петрович В. В. Пам'ятки монументальної культової архітектури давньоруського Володимира // Науковий вісник ВДУ. Історичні науки. – Луцьк, 2000. – С. 51–53.

31. Літопис Руський. – С. 302–303.

32. Там само. – С. 428, 445.

33. Там само. – С. 447.

34. Раппопорт П. А. Мстиславов храм во Владимире-Волынском // Зограф. – Белград, 1977. – С. 17–22.

35. Літопис Руський. – С. 445.

36. Левицкий О. И. Историческое описание Владимир-Волынского Успенского храма, построенного в половине XII в. князем Мстиславом Изяславичем. – К., 1892. – С. 111–116.

37. Пескова А. А. Раскопки памятников архитектуры XII в. в г. Владимире-Волынском // АО 1982 г. – М., 1984. – С. 315–316.

38. Петрик В. М. Архітектурно-просторова організація стольних городів Галицької землі Х–ХІІІ століть: Автореф. дис. канд. архітектури / Націон. універс. “Львівська політехніка”. – Львів, 2003. – С. 12.

39. Раппопорт П. А. Мстиславов храм... – С. 20.

40. Пескова А. А. Раскопки древнерусской церкви в г. Владимир-Волынском // АО 1984 г. – М., 1986. – С. 291.

41. Терський С. В. Звіт про роботу... Львів, 2001, – С. 5, 15; Звіт про роботу Волинської рятівної археологічної експедиції у 1999 р. – Львів, 2000 // Науковий архів Володимир-Волинського історичного музею. – КД 2253 / КВ 8167. – С. 13–16, 26–27.

42. Літопис Руський. – С. 427.

43. Там само. – С. 427.

44. Каргер М. К. Вновь открытые памятники зодчества XII–XIII вв. во Владимире-Волынском // Ученые записки ЛГУ. № 252. Серия исторических наук. – Вып. 29. – Л., 1958. – С. 22.
45. Там само. – С. 28.
46. Ісаєвич Я. Д., Мартинюк А. І. Володимир-Волинський. Історико-краєзнавчий нарис. – Львів: Каменяр, 1983. – С. 22.
47. Теодорович Н. И. Указанное сочинение. – С. 141; Цинкаловський О. Матеріали до археології... – С. 201.
48. Літопис Руський. – С. 430.
49. Тихомиров М. Н. Древнерусские города. – М.: Госполитиздат, 1956. – С. 315–316.
50. Раппопорт П. А. Военное зодчество... – С. 40–41.
51. Кучинко М. М. Раскопки древнего Владимира-Волынского... – С. 350; Пескова А. А. Раскопки памятников архитектуры XII в. в г. Владимире-Волынском. – С. 316; Петрович В. В. Названа праця. – С. 51.
52. Дверницкий Е. Н. Археологические исследования в г. Владимире-Волынском и его окрестностях // Киевская старина, 1887. – Т. 17. – С. 44–49.
53. Раппопорт П. А. Раскопки церкви “Старая кафедра” во Владимире-Волынском // АО 1975 г. – М., 1976. – С. 384–385.
54. Літопис Руський. – С. 447.
55. Дверницкий Е. Н. Указанное сочинение. – С. 48–49.
56. Теодорович Н. И. Указанное сочинение. – С. 128–129.
57. Літопис Руський. – С. 391–392.
58. Тихомиров М. И. Указанное сочинение. – С. 249–251.
59. Літопис Руський. – С. 439, 447.
60. Цинкаловський О. Матеріали до археології... – С. 206; Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899 г. – М., 1901. – С. 63–64.
61. Цинкаловський О. Матеріали до археології... – С. 204–207.
62. Літопис Руський. – С. 6, 8.
63. Там само. – С. 445.
64. Там само. – С. 418.
65. Там само. – С. 439.
66. Там само. – С. 427.
67. Там само. – С. 381, 443.
68. Там само. – С. 449.
69. Крип’якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999. – С. 65.
70. Сидоренко О. Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX–середина XVI ст.). – К.: Наукова думка, 1992. – С. 53.
71. Археологічні пам’ятки Прикарпаття і Волині ранньослов’янського і давньоруського періодів. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 191.

72. Літопис Руський. – С. 431.
73. Торгівля в Україні XIV – середини XVIII ст.: Волинь і Наддніпрянщина. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 17.
74. Там само. – С. 16.
75. Там само. – С. 64.
76. Там само. – С. 20–22.
77. Літопис Руський. – С. 152.
78. Там само. – С. 445.
79. Тихомиров М. Н. Указанное сочинение. – С. 321.
80. Грушевський М. С. Історія України-Руси (XI–XII вік). – К.: Наукова думка, 1992. – Т. II. – С. 377.
81. Грушевський М. С. Історія України-Руси (XIV–XVII вік). – К.: Наукова думка, 1994. – Т. V. – С. 225.
82. Малиновський В. Я. Магдебурзьке право у Володимирському повіті // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України та Волині. Збірник наукових праць. – Луцьк, 2004. – С. 99.
83. Літопис Руський. – С. 445.
84. Крип'якевич І. П. Названа праця. – С. 184.
85. Кучинко М. М. Волинська земля X – середини XIV ст.: археологія та історія. – Луцьк: Вежа, 2002. – С. 142–143.

МІСТО ВОЛОДИМИР У РУСЬКО-ЛИТОВСЬКОМУ ПЕРІОДІ

Трагічна смерть Юрія II в 1340 р. стала переломним моментом у політичній історії Волинської землі та її столиці – Володимира: давньоруський період її розвитку завершився. Володимирські бояри і міський патриціат запросили княжити сина литовського князя Гедиміна – Любарта. Тим часом, над краєм нависла загроза поневолення з боку Польщі. В 1349 р. король Казимир III захопив місто Володимир. Проте вже наступного року Любарт звільнив його. У 1352 р. Казимир знову напав на Волинь, але зазнавши невдачі, змушений був укласти мир із Любартом. За умовами мирної угоди 1352 р. Володимирська волость залишалась у володінні Любарта.¹ В 1366 р. було укладено новий договір між королем Казимиром III і литовськими князями Ольгердом, Явнутом, Кейстутом і Любартом. За цим договором Володимир відійшов до Польщі.²

На жаль, багатолітня війна Любарта з Казимиром III мала негативні наслідки для міста. Цілі райони, як наприклад, Апостольщина, про що вже говорилось, були сплюндровані. В ході військових конфліктів було зруйновано оборонні укріплення Володимира княжої доби. В 1431 р. краєм на короткий час оволоділа Польща, проте цього ж року за новим литовсько-польським договором Володимир разом із Волинською землею увійшов до складу Литовської держави.³

Як уже зауважувалося, литовські князі знаходились під впливом української культури, державною мовою у Великому князівстві Литовському була староукраїнська. А щодо українських земель, які потрапили під владу литовців, то останні оголосили таке гасло: “Старовини не чіпати, новин не вводити”. Тим-то навіть у цей період розвиток традиційної матеріальної та духовної культури Володимира суттєво не був порушений.

Поступово життя в місті стабілізувалося і центральна влада приступила до ліквідації руйнівних наслідків майже тридцятилітньої війни за Волинь між Любартом Гедиміновичем і Польщею. Відновлення міста йшло як у плані зведення нових укріплень, так і ремонту старих оборонних споруд.

Варто зауважити, що планування і забудова міст у пізньосередньовічному періоді визначались як соціально-економічними факторами, так і необхідністю організації надійної оборони. Звідси основними елементами їх планової структури були два об'єкти – укріплений замок, що відіграв роль цитаделі, і власне місто, в якому мешкала основна частина населення. Замок, здебільшого, стояв на підвищенні, а ремісничо-торговий посад – нижче, але в XIV–XVI ст. вони вже не протиставлялись один одному, а становили цілісний ансамбль. Більше того, в той час трансформація старих і розбудова нових міст відбувалася на засадах взаємодії та спілкування в рамках життєво зумовленої пари “замок–місто”.

Об'єднання оборонних можливостей замку і міста в єдину систему давали змогу в разі зовнішньої небезпеки підсилювати обороноздатність кожного з них. Розташування замків у містечках відчутно впливало на просторову забудову останніх. В умовах тогочасного життя, коли частими були татарські вторгнення та міжусобні магнатсько-шляхетські війни, значення замку для міста важко переоцінити. Саме тому і магнати, і міщани дбали про побудову замків⁴. Сказане стосується і середньовічного Володимира.

В означеному періоді на місті колишнього дитинця послідовно функціонували два замки: перший, споруджений в 60–70-х рр. XIV ст., і другий – в 40–70-х рр. XV ст., а на території колишнього окольного міста, поруч з Успенським собором, в 1494 р. був збудований владичий замочок.

Щодо першого, то він був побудований за наказом польського короля Казимира III після укладення мирної угоди 1366 р. між ним і литовськими князями, за якою Володимир разом із волостю дістався йому. Про цей замок польський історик початку XIX ст. А. Нарушевич подав досить спірне повідомлення про те, що за два роки до своєї смерті Казимир, покинувши давній дерев'яно-земляний замок, спорудив на пагорбі поруч із Успенським собором муровану фортецю.

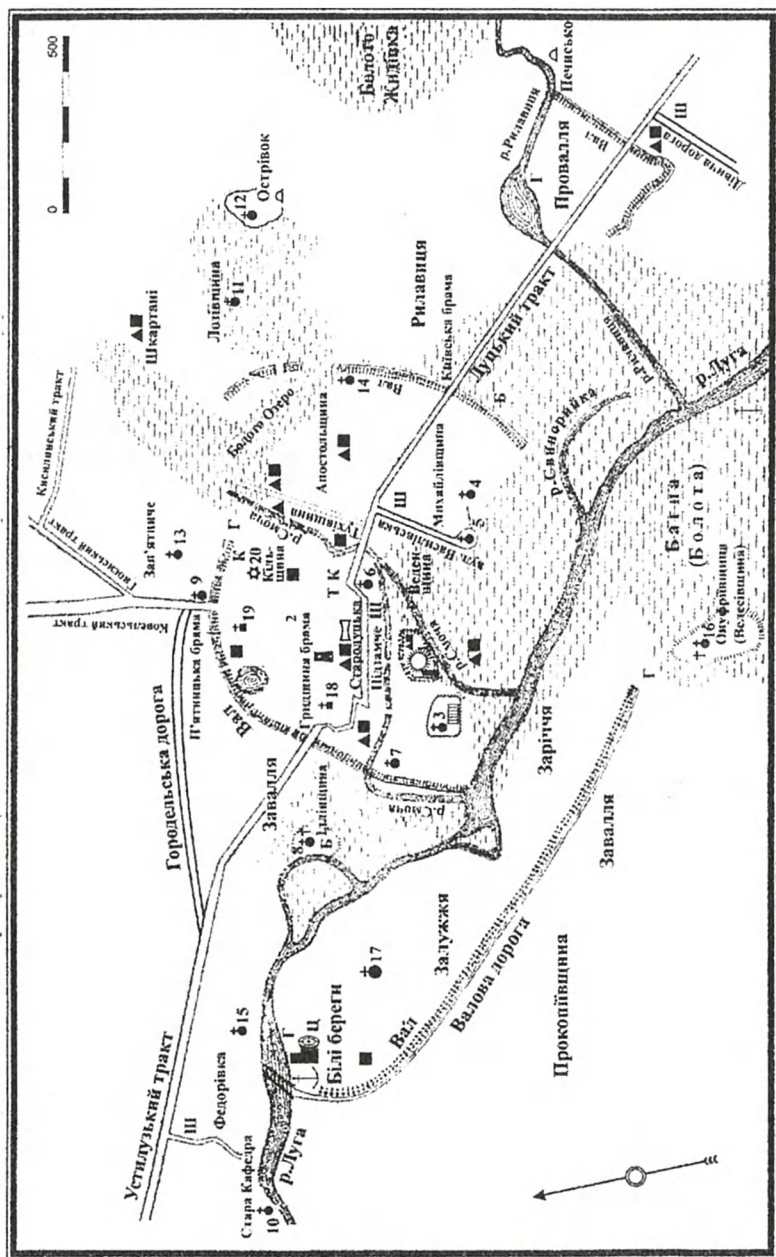
Її впродовж двох років зводило триста робітників, а на будівництво було затрачено 3000 гривень⁵. У володимирській фортеці була військова залога під командуванням міського старости Петра Турського. В 1370 р., за іншою версією 1377 р., князі Любарт і Кейстут напали на Володимир, розгромили польський гарнізон, а фортецю зруйнували⁶. Свою резиденцію вони облаштували, за даними А. Нарушевича, у старому дерев'яному замку, що існував поряд із кам'яним.

Судячи з повідомлення цього історика, замок знаходився на території єпископського подвір'я, однак це викликає сумнів. Справа в тому, що вже в ХІХ ст. краєзнавець О. Дверницький та історик і археолог В. Антонович звертали увагу на наявність залишків кам'яної фортеці на княжому дитинці⁷.

Отже, виникла проблема локалізації фортеці. Суперечливі повідомлення про місцезнаходження мурованого замку Казимира ІІІ можна було перевірити лише шляхом розкопок. Слід зазначити, що саме археологічні дані, як найбільш об'єктивні, врешті-решт, і пролили світло на це питання.

У 1975 р. автор цих рядків відкрив у північно-західному куті дитинця, біля основи земляного валу, частину кам'яного фундаменту і стіни на ньому завдовжки 10 м і заввишки 3,4 м, котрі датував ХІІІ–ХІV століттями.⁸ В 1976 р. архітектор-археолог М. Малевська та історик Є. Шолохова, продовжуючи розкопки кам'яної стіни, з'ясували, що вона споруджена по всьому периметру древнього валу, біля основи його внутрішнього схилу. Простежено західне прясло стіни завдовжки 100 м, а також два відрізки південної стіни в південно-західному і південно-східному кутах дитинця та частину наріжної північно-західної вежі. Стіна збереглася на висоту до 0,8 м від верхнього рівня фундаменту. Вона вимурована з місцевого вапняку на вапняно-піщаному розчині. Її товщина в різних місцях коливається від 2,5 до 3,8 метра. Північно-західна вежа, сильно врізана у вал, відкрита лише частково. Неповний розмір її по осі північ–південь сягає 7 метрів. Фундамент замку, змурований в тій же техніці, що і стіна, прорізає культурні нашарування ХІ–ХІІІ ст. на глибину 2,4 метра.

На підставі вивчення стратиграфічних даних внаслідок археологічних розкопок дослідники висловили думку, що

Оборонні, житлово-господарські та культові споруди Володимира XIV–XVI ст.

Умовні позначення:

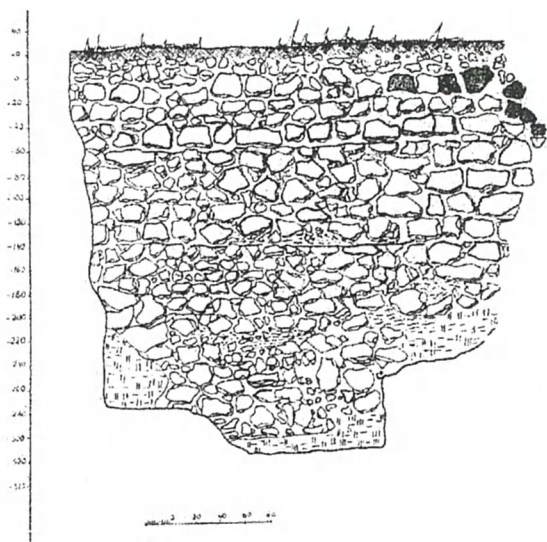
	церкви		пристань
	костели		кушнірські майстерні
	цвинтар		водяний млин
	синагога		гончарна піч
	королівський замок		броварні
	ратуша		цеголні
	єпископський замочок		греблі
	вали		корчми
	будинки		торгові точки
	господарські споруди		шинки та заїзди

1. Замок
2. Посад, середмістя
3. Успенський собор
4. Михайлівська церква і монастир
5. Василівська церква – ротонда
6. Введенський храм
7. Спаський монастир
8. Іллінська церква
9. П'ятицїцька церква
10. Федорівська церква
11. Іоанно-Золотоустівська церква
12. Іоанно-Предтеченська церква
13. Миколаївська церква
14. Георгіївська, або Св. Юрія на Валах церква
15. Апостольська церква
16. Онуфрійська церква
17. Прокопівська церква
18. Костел Святої Трійці
19. Костел Іоакима і Анни (дерев'яний) 1554 р.
20. Синагога

замок можна датувати серединою XIV ст. і пов'язати із повідомленням у писемних джерелах про фортецю короля Казимира. В процесі подальших розкопок було відкрито нові розвали каменів, що залишилися від замку, і розчищено в його південно-східному куті квадратну в плані башту розміром 11x11 м, складену з вапнякових різноколотих каменів на вапняно-піщаному розчині, що примикала до східної стіни завтовшки в 2,6 метра. Дослідження археологів завершилися відкриттям фундаменту, решток стіни та двох веж – південно-східної і північно-західної, що були складовими елементами кам'яного замку середини та початку другої половини XIV століття.⁹

Виходячи із наявних даних, можна сказати, що А. Нарушевич визначив локалізацію досить великого замку Казимира біля Успенського собору помилково. Археологічні розкопки свідчать, що кам'яні укріплення повторювали план давнього дитинця і, можна припустити, що це був типовий середньовічний замок із баштами, розміщеними по діагоналях. Він, як і всі фортечні споруди того часу, був розрахований на кругову оборону від нападників, які намагалися взяти його штурмом чи облогою. Отже, це була потужна твердиня, і якщо її змогли взяти Любарт із Кейстутом, то, мабуть, лише тому, що їхнє військо набагато переважало силою польський гарнізон, що обороняв фортецю.

Що ж стосується іншого замку, збудованого орієнтовно в 40–70-х рр. XV ст., то і він, як описаний вище мурований,

Фрагмент відкритої стіни і фундаменту
замку XIV ст. у Володимирі, 1975 р.

полеським і Великим князем Литовським. Замок у той час належав на ленних правах князю Олександрю Сангушку. Люстрація замку 1552 р. повідомляє, що він був споруджений городничим Солтаном із дубових колод 80 років тому¹⁰. З огляду на це повідомлення можна зробити припущення, що нова фортеця, найімовірніше, була побудована між 1447 і 1470 рр. на місці спаленої під час військового походу Ягайла проти Свидригайла.

У середині XVI ст. замок був досить великим. З люстрації 1552 р. дізнаємося, що на земляному валі він мав п'ять дерев'яних веж і 71 городню, а також королівський будинок, гідротехнічні споруди та оборонні укріплення окольного міста. Все це створювало враження його міцності та надійності. Очевидно, цей замок був прикладом типової фортеці XV ст., призначеної для оборони від вогнепальної зброї. Люстрація подає докладний опис характеру дерев'яних укріплень. Зокрема, зазначається, що лише надбрамна вежа мала чотирикутну форму, а чотири інші – полігональну, тобто становили бага-

теж знаходився на місці дитинця літописного Володимира. Гадаємо, йому передував дерев'яний замок, зведений замість зруйнованого наприкінці 70-х рр. XIV ст. і знищений пожежею наприкінці 40-х рр. XV століття. Орієнтовно він існував у 1377–1447 роках. Нова дерев'яна фортеця почала споруджуватись, або лише відбудовуватись, за розпорядженням Казимира IV Ягайловича, що був одночасно королем

тогранник, зрублений з дубових колод. Такі полігональні, у плані “округлі”, вежі поширилися власне у XV ст., тому що вони забезпечували фланговий обстріл супротивника.

Володимирський замок був побудований з дерева. Надвальні укріплення становили зрубні кліті-городні, на яких були зведені “обланки”, тобто бойові галереї. Щоб унеможливити підпал противником, дерев’яні зруби обмащували глиною і білили. Між городнями були башти з помостами на двох рівнях.

Судячи з ревізії 1552 р., в’їзд до замку знаходився у воротній чотирикутній вежі. Перед ним був заповнений водою рів, через який перекидався підйомний міст, що з’єднував замок із найближчим урочищем міста – Підзамчем, розташованим із північно-східного боку фортеці. Археологічні дослідження, які проводились нами на дитинці княжого Володимира, засвідчили наявність в’їзду на городище саме з північного боку, хоча невеликий прохід був і в південному валу¹¹. З північного боку в’їзд залишався і в XV–XVI ст. При такому розташуванні воротня вежа з мостом була вигідно пов’язана з трьома основними комунікаціями міста – Устилузьким, Луцьким і Ковельським трактами, які логічно замикалися на ній. Воротня вежа мала 5 саженів ширини, тобто, 8,6 м, в той же час про розміри городень не сказано нічого.

Із зовнішніх сторін фортецю оточував глибокий рів, заповнений водою, що поступала з двох рукавів р. Смочі, правого допливу р. Луги. Можливо, другий рукав Смочі, що охоплював замок зі сходу, півночі та заходу, був зроблений штучно. Найімовірніше, це був рів, у який було направлено воду річки. В люстрації 1552 р. виразно зазначено, що замок стоїть на невисокій, але крутій горі, навколо нього вода, і доступ до нього є лише з одного боку – перед воротами через заповнений водою рів¹². Таким був вигляд укріплень замку в XIV–XVI століттях.

Специфічною середньовічною фортецею у Володимирі був єпископський замочок. Він розміщувався західніше королівського замку, на мисовому підвищенні, над заплавою р. Луги, де ще з середини XII ст. стояв Успенський собор. Цікавим є питання часу спорудження замочка. На думку М. Теодорови-

ча, після руйнівного нападу заволзьких татар, за єпископа Вассіяна Мстиславів храм разом із прилеглими будівлями був обнесений валом.¹³

Це сталося 1494 р. і названий рік можна вважати часом зведення на цьому пагорбі перших оборонних споруд. Мурована стіна, що нині оточує церковне і владиче подвір'я, є набагато пізнішою, але в неї був включений збережений відрізок старого цегляного муру завтовшки понад 0,3 м, відкритий О. Цинкаловським з південної сторони, коло дяківського дому¹⁴. Нинішня стіна, повторює контури колишнього муру, що захищав єпископію. Археологічні дослідження свідчать, що досі збереглася також давня, штучно спланована конфігурація ділянки. Вона була спеціально підрізана з півночі, а зі сходу та півдня виходила на стрімкий берег заплави р. Луги. Тільки із західної сторони майданчик не мав перепаду рельєфу. Контрфорси і фундаменти єпископського замочка додатково зміцнюють його стіни з південного боку, утворюючи ескарпову стіну.

Достовірні писемні свідчення про існування тут оборонних укріплень належать до XVI ст. у зв'язку з драматичною для замочку подією. В 1565 р. на нього напав холмський єпископ Феодосій Лазовський, що претендував на єпископію, яку законно посідав Іван Борзобагатий-Красенський. Встановивши гармати на стінах сусіднього королівського замку, він почав обстріл єпископського замочка. Навіть зазнавши руйнувань внаслідок гарматного вогню, об'єкт був захоплений нападами лише після шести штурмів¹⁵.

Про внутрішню забудову владичої резиденції відомо поки що мало, бо широкі археологічні розкопки тут не проводились. На подвір'ї дослідження обмежувалися лише закладкою розвідкових траншей біля стін собору, про що вже говорилося, а також в південно-західному та східному кутах майданчика. Як зауважувалось вище, в кінці XV ст. за єпископа Вассіяна було зміцнено укріплення, міг бути насипаний земляний оборонний вал. Щоправда, сьогодні його залишки простежуються хіба що в підвищенні рельєфу подвір'я.

Як уже говорилося, значних археологічних досліджень на території єпископського замочку не проводилось, але не-

великі розкопки рятівного характеру, спричинені господарськими роботами, що час від часу ведуться розміщеною тут єпархією Московського Патріархату, мали місце. Зокрема, побудова релігійною громадою гаражів у 1998 р. та господарського приміщення у 2003 р. в південно-західному куті замкового подвір'я, а також спорудження бетонної підпірної стіни на його східному схилі в 2004 р. примусили археологів провести невеликі археологічні дослідження. Метою їх було вивчення структури, яка засвідчує етапи історичного розвитку замочку.

Стратиграфічний розріз розкопів показав, що під верхнім шаром гумусу аж до глибини 2 м залягають прошарки будівельного сміття з битої цегли, шматків вапняного розчину, черепків, кісток тощо. Прошарки мають яскраво виражений насипний характер. І скоріше за все, належать до того часу, коли упорядковувався майданчик під оборонні укріплення. В них виявлено велику кількість артефактів середньовічного, нового та новітнього часу, в тому числі фрагментів горщиків, цегли, пічних кахлів, стінної обмазки, тиньку із слідами фрескового розпису та дрібні залізні вироби¹⁶. Незважаючи на порівняно малу розкопану площу на території єпископського подвір'я, там знайдено матеріали, які свідчать про доволі інтенсивне життя у владичому замку в русько-литовському періоді. Це засвідчують і писемні джерела.

Що ж до забудови території єпископського двору, то в писемних згадках XVI ст. названі муровані і дерев'яні будинки та господарські споруди, які досі не збереглися.

Єпископський замок XV–XVI ст.

Отже, у другій половині XVI ст. замок був уже добре укріплений і міг витримати як штурм численних воїнів, так і багатоденний гарматний обстріл.

Доля єпископського замочка була нерозривно пов'язана із розташованим поруч кафедральним Успенським собором. Він був серед тих церков, що залишалися діючими з княжих часів і продовжували функціонувати в литовсько-руському періоді. Як головний храм Володимирської єпископії він знаходився під опікою володимирських князів. Литовські правителі, що прийшли на зміну руським, теж не оминали його своєю увагою. Так, Любарт Гедимінович додав до маєтків єпископії село Сушичне з даниною грішми, медом, орною землею, мисливськими і рибальськими угіддями та іншими прибутками. Великий литовський князь Свидригайло Ольгердович грамотою від 1444 р. підтвердив право власності Успенського собору на с. Купичів та с. Будятичі. Навіть польські королі – Казимир IV Ягеллович та Сигізмунд I Казимирович у XV – початку XVI ст. підтверджували старі та нові пожалування цій церкві.¹⁷

Внаслідок нападу 1565 р. згаданого вже холмського єпископа Феодосія церква Святої Богородиці зазнала значних руйнувань. Заволодівши єпископією, Феодосій чомусь не хотів ремонтувати ним же поруйнований собор, і лише в 1588 р. розпочав роботи. На той час обсипалися церковні стіни і завалилося склепіння. Остаточний ремонт будівлі був зроблений в часи єпископа Іпатія Потія (1593–1613 рр.), коли головний володимирський храм був перебудований в стилі ренесансу.

Певне світло на історію Успенського собору цього періоду пролили археологічні розкопки, які проводилися влітку 1886 р. В. Антоновичем і А. Праховим за участю О. Дверницького та О. Левицького. Було підтверджено, що під горами сміття на підлозі утворилися западини, які вказували на місця поховальних склепів. Один із них, що знаходився в південно-західному куті собору виявився порожнім. Посеред церкви валялась розбита мармурова плита понад 2 м завдовжки і близько 1 м завширшки. З напису на ній польською мовою було видно, що вона служила надгробком у склепі княгині Анни Сангушко-Коширської, дружини вітебського воєводи Сапіги,

яка померла в другій половині XVI століття. Неподалік було знайдено бронзове позолочене розп'яття та мідний хрест.

Сам же склеп із похованням княгині був виявлений біля головного західного входу в храм із північного боку. Склеп був поруйнований і засипаний сміттям, під яким виявили дерев'яну просмолену труну з жіночим кістяком. На ньому збереглися рештки шкіряних туфель, шматки шовкового вбрання, великий мереживний комір та клаптики чорного оксамиту від головного убору, розшитого шовком, золотом і бісером. Узор вишивки зображував оленів у стрімкому русі.

На пальцях руки скелета були два золоті персні. Один із них був масивний, з невеликою печаткою з гірського кришталю, в обрамленні червоної емалі. На печатці зображено вершника з піднятим мечем – “Погоня” і вирізано латинські літери “A. S. K.” і рік “1570”. Із внутрішньої сторони персня зображене серце і літери “A – Z”. Другий перстень, виготовлений із тонкого дроту, був меншим. На ньому припаяно мистецьке зображення собаки, до якої на мініатюрному ланцюжку підвішено малесеньку гирьку. На внутрішній стороні персня вирізаний напис латинською мовою “sic fidus”.

Порівнюючи родовий герб князів Гедиміновичів, “Погоня”, на печатці персня з таким же гербом на надгробній плиті, знайденої посеред церкви, і літери “A. S. K.” з написом на плиті, можна дійти логічного висновку, що описане поховання належить Анні Сангушко-Коширській, яка мала спільні родинні корені з Гедиміновичами. Плита-надгробок із поховання за нез'ясованих обставин була знята, розбита і викинута на середину вже не діючої на той час церкви.¹⁸

Як засвідчили археологічні розкопки, практично вся площа Успенського собору під підлогою була зайнята багатими похованнями. Знахідки свідчать, що храм слугував усипальницею не лише для князів та церковних ієрархів (єпископів), а й місцевої волинської знаті. До якої міри підземелля соборної церкви вже на кінець XVI ст. були переповнені похованнями, говорить такий факт. Коли в 1616 р. померла мати тодішнього уніатського єпископа Іоахима Мороховського, то не знайшлося вільного місця для її поховання. Тоді він наказав викинути із склепу останки пана Івана Сенюти-Ляхо-

вещького, похороненого тут у 1578 р., і на його місці поховати свою матір. При цьому, як свідчить документ, із покійника був знятий золотий ланцюг вартістю 100 золотих червінців, золотий перстень із діамантом, що також коштував 100 червінців і позолочена шабля вартістю 60 золотих.¹⁹

У цей час Володимирській кафедрі належав єпископський замок, кілька дворів у місті, водяні млини за містом, острів Велесовщина за рікою Лугою з монастирем св. Онуфрія, 3 містечка і більш як 20 сіл та населених пунктів у Луцькому і Володимирському повітах. Слід додати, що в другій половині XVI ст. до єпархії відносилося ще 16 сіл, містечко Квасове, Купичівська волость із 11 селами, ліси, борті, луки та інше майно.²⁰

На території єпископського подвір'я при Успенському соборі в 1586 р. було засновано школу. Тодішній духовний владика Феодосій Лазовський за наполяганням Володимирського старости князя Костянтина Острозького, що був відомим опікуном українського шкільництва, вирішив розширити школу. З цією метою в 1588 р. він установив для неї окрему фундацію. У своєму заповіті владика призначив для школи “ізу муровану в замочку єпископському, а другу – ізу дерев'яну – для помешкання бакалярам”, тобто вчителям. При цьому в школі працювали два викладачі, з яких один навчав “погрецькому”, а другий – “по-слов'янськи”²¹. Отже, єпископ бажав перетворити свою школу на академію типу Острозької. Проте цим намірам здійснитися не судилося: невдовзі розпочалася боротьба між православними та уніатами, і школа занепадала.

Нового розвитку володимирська школа набула за уніатських єпископів. Так, Іпатій Потій, будучи ще православним владикою, в 1595 р. випросив у польського короля привілей, за яким усі прибутки від маєтків Спаського монастиря у Володимирі мали йти на утримання школи²². В наступні часи, вже як колегіум, школа досягла європейського рівня.

Дуже важливою складовою частиною міста Володимира русько-литовського періоду було середмістя, в княжі часи – окольний град. Слід сказати, що воно було не просто однією з частин середньовічного міста, а специфічним районом. В цьо-

му, захищеному оборонними дерев'яно-земляними укріпленнями просторі, крім доволі численних церковних володінь, знаходились десятки садиб державних службовців Великого князівства Литовського. На місці колишнього окольного града давньоруського періоду сформувався феодально-аристократичний осередок, що виконував владні представницькі функції.

Трансформація давньоруського посаду в середньовічне місто зі зміною соціального складу населення припадає на другу половину – кінець XIV ст., коли на Волині остаточно сформувалася місцева шляхта, яка постійно фігурує в документах русько-литовського часу як важлива частина суспільства. Крім того, до структури населення середньовічного міста входили такі соціальні групи і прошарки, як патриціат – купецько-лихварська верхівка, середні та дрібні торговці, а також ремісники і, нарешті, біднота: комірники, наймити, декласовані елементи.

Місто оточували земляний вал і глибокий рів. На гребені валу був споруджений так званий дерев'яний паркан із сонових колод, обмащених глиною. По всьому контуру паркану були зроблені обланки, а в окремих ділянках була стіна з дерев'яних зрубів, утворених тильними сторонами міщанських будинків.

У ревізії 1545 р. люстратори вказували на наявність навколо міста двох високих валів і двох глибоких ровів, які існують із давніх часів. Вони починалися від р. Смочі та йшли до ставка над р. Лугою, яка тече з одного боку замку і міста. Ревізори констатували, що стан валів і ровів був непоганий, лише гребля біля ставка зруйнувалася, а якби вона була підсирана і з іншого боку, від р. Смочі, і був розчищений в'їтківський став, тоді вода поступала б у рови з обох боків і це було б добре для оборони замку та міста²³. З опису видно, що рови в цей час були як навколо замку, так і міста. Королівські ревізори засвідчують існування навколо міста дерев'яної стіни, що складалася з клітей-городень із обланками. Під час люстрації 1545 р. вона була недобудованою, тому що шляхта і духівництво не виконували своїх робіт.

Ревізія 1552 р. чітко визначає міські межі біля річок Смоча, Рилавиця, Луга, на яких є стави і болота. Вказуєть-

ся, що доступ до міста є лише з однієї сторони, і там знаходяться високі вали, але найдальший вал у багатьох місцях розкопаний, і в ровах поставлено халупи, броварні, а деінде навіть посаджено сади. Найближчий вал цілий, а за ним – паркан. У люстрації зазначається, що паркан, який доглядають міщани, майже скрізь покритий, обмащений глиною, а в тих ділянках, якими мають опікуватися владичні, попівські та зем'янські люди, на багатьох місцях його не покрито і не обмазано²⁴.

Міські укріплення непогано слугували для захисту від нападу ворогів. Водночас вони були серйозною перешкодою і для феодалів, які нерідко робили розбійні наїзди на місто. Наприклад, в 1569 р. озброєний кінний загін шляхтича Миколи Лисаковського не зміг прорватися через укріплення в місто²⁵.

Отже, вигідні оборонні якості природного підвищення додатково посилювались валами, дерев'яними стінами та греблями. Внаслідок цього укріплення стали цілісною оборонною системою, що охоплювала значну територію, включаючи і передмістя середньовічного Володимира.

Торкаючись житлової, громадської та ремісничо-торгової забудови, слід зауважити, що більшість об'єктів споруджувалися з недовговічних матеріалів, тому швидко руйнувалися або потерпали від численних пожеж і до наших днів не збереглися. Великого руйнування зазнало місто в ході тривалих конфліктів литовсько-руських князів із Казимиром III, а також мало не щорічних татарських нападів. Можливо, до цього часу належать останки воїна з мідною шпорою та вбитим конем, випадково виявлені під час скопування горба на колишній вулиці Острівецькій в 1934 році.²⁶

Порівняно з давньоруським часом зменшилась і кількість міських жителів, занепала економіка й культура. Житла та інші рядові споруди, за незначними винятками, майже не згадуються в середньовічних писемних джерелах або ж згадуються досить скупо. Повідомлення окремих істориків мають здебільшого краєзнавчий характер, а тому можуть дати лише загальну картину забудови досліджуваного міста. І все ж, за мірками того часу, Володимир належав до категорії середніх міст.

Пристаючи до з'ясування внутрішньої забудови території володимирського замку, знову звернемося до люстрації 1552 року. Запис свідчить, що в той час там стояв, згаданий ще в люстрації 1545 р., королівський дім, збудований із соснових тесаних колод, дах якого був накритий гонтом. Він був споруджений на місці колишніх шести городень. Розміри королівського будинку мали орієнтовно 7 м завдовжки і 6 м завширшки, тобто загальна його площа була близько 42 метри. Мабуть, у ньому мешкав королівський староста міста Володимира.

З територією замку деякими істориками пов'язується церква Св. Іоакима і Анни. В писемних документах вона згадана наприкінці XV ст. у зв'язку зі спробою володимирського старости Івана Юрші (1488–1489 рр.) відібрати від неї десятину, яку міщани сплачували за користування церковними землями замку. Друга згадка про неї є під 1513 р. з нагоди підтвердження грамотою короля Сигізмунда I довічного права збору десятини на її користь, а остання – в 1566 р. у зв'язку зі свавіллям щодо священика цієї церкви Й. Горяна з боку шляхтича С. Граєвського²⁷. Щоправда, досі не виявлено реальних слідів, які б свідчили, що церква дійсно знаходилась у замку. Можливо, її рештки поховані під цегляною спорудою, що знаходиться в центрі замкового подвір'я, однак довести це сьогодні неможливо. Крім того, на території замку згідно люстрації 1552 р. було 12 зем'янських хат.²⁸

Не виключно, що саме одну з таких хат і було відкрито внаслідок розкопок у південно-західній частині замку археологами М. Малевською та Є. Шолоховою в 1975 році. Це була наземна зрубна будівля з рештками двох круглих глиняних печей, що послідовно змінили одна одну. За керамічним матеріалом житло датоване XV–XVI століттями. Неподалік знаходилась прямокутна в плані цегляна піч, розміром 1,65x1,70 м із випаленим глиняним черенем. Піч також належить до середини XVI століття. Цікавою знахідкою є фаянсове блюдо (в уламках) східного походження з кобальтовим підглазурованим розписом і персидським написом по борту, яке датується кінцем XIV чи XV століття.²⁹ Річ, безперечно, дорога, і могла належати лише заможній людині. Такою була забудова королівського замку.

Щодо забудови території єпископського замочка, то про неї можна сказати небагато. Однак писемні згадки про нього в XVI ст. називають муровані та дерев'яні будинки й окремі приміщення громадського і побутового характеру, розміщені поблизу замочка.

Одним із чільних питань дослідження історико-культурного розвитку Володимира є реконструкція міської забудови. Формування старовинної центральної частини почалося, ймовірно, в XVI столітті. Обов'язковим елементом міста була ратуша, побудована на ринковій площі. Сам ринковий майдан був оточений кварталами, поділеними вузькими вулицями. Дозвіл на будівництво ратуші в місті надав 12 жовтня 1570 р. король Сигізмунд Август.³⁰

О. Цинкаловський вказував, що на ринковій площі при вулиці Фарній (нині князя Василька) стояв будинок старого магістрату, який згорів на початку XIX століття.³¹ Найстаріші муровані будівлі були в районі Підзамча, що знаходиться в смузі забудови між сучасними вулицями Луцькою і Т. Шевченка та обмежується зі сходу та заходу валами колишнього окольного міста.

На основі писемних та археологічних даних можна бодай гіпотетично реконструювати центр міста Володимира в XV–XVI століттях. Центральна ринкова площа мала форму неправильного прямокутника. З півдня і заходу міські житлово-господарські квартали були оточені кількома культовими комплексами над р. Лугою та королівським замком (колишнім дитинцем княжої доби). Формуванню міста за новими будівельно-плановими принципами заважала ранньосередньовічна радіально-кільцева система планіграфії, яка, до речі, в значній мірі збереглася й до нашого часу. Вигин валу окольного міста давньоруського та середньовічного періодів повторюють сучасні вулиці Соборна, князя Романа, Степана Бандери, Устилузька. Ці вулиці сформувалися ще в середньовіччі, можливо, водночас із спорудженням валів окольного міста.

Ринковий майдан знаходився неподалік від сучасного міського критого ринку. Поруч із ним, на місці нинішнього приміщення міської ради та районного Будинку культури, знаходився шевський квартал. Тут, за свідченням очевидців,

під час будівельних робіт у 50-х рр. ХХ ст. виявлено чимало згнилого шкіряного взуття в напівзасипаних льохах, що існували ще з середньовічних часів.

Основним елементом забудови вулиць Володимира середньовічного періоду були садиби. На куплених ділянках міської території міщани ставили хати, господарські та виробничі будівлі. Це були курники, хліви, погребі, інколи майстерні тощо. Наприклад, у 1566 р. володимирський міщанин Олександр Воронович з тильного боку свого будинку спорудив лазню із сіннями і кузню, стіни якої були глиняні³².

Будинки багатих міщан мали по кілька житлових і господарських приміщень. Садиби феодалів обгороджували високими парканами. Так, у 1568 р. володимирські міщани Ілько Воронович, Мисько Огородникович та інші зі зброєю в руках увірвалися в двір шляхтича Станіслава Граєвського, поламавши при цьому ворота. Судячи зі скарги шляхтича Богдана Дешковського, який був васалом згаданого вище Станіслава Граєвського, в його оселі, крім кількох житлових кімнат, були також дві комори, наповнені цінним майном.³³

Зрозуміло, що будинки заможних городян мали дуже гарний інтер'єр. Свідченням цього є, зокрема, численні знахідки, виявлені під час розкопок в урочищі Апостольщина, пічних кахлів зеленого, темно-коричневого та салатого кольорів. Вони оздоблені вишуканим рослинним і геометричним орнаментом, зірками, розетками та ін.³⁴

Торкаючись техніки спорудження міщанських будинків пізньосередньовічного Володимира, варто зауважити, що тут існували домобудівні традиції, які склалися ще в давньоруському часі. Результати археологічних досліджень залишків жител XV–XVI ст. дозволяють зробити доволі правдоподібну реконструкцію помешкань різних соціальних груп населення. Попри незначні відмінності в розмірах, глибині залягання підлоги, влаштуванні підсобних приміщень тощо, простежується єдність конструктивних прийомів спорудження стін жител. Вони були зрубні або каркасно-стовпові, як про це свідчать залишки вже згаданого житла, виявленого М. Малевською та Є. Шолоховою в 1975 р. в замку. Слід зазначити суттєву рису, яка характеризує домобудівництво у Володи-

мирі: тенденцію до блокування будівель у комплекси за рахунок прибудов господарського призначення.

Крім зрубної, чимало жител городян цього часу мали каркасно-стовпову конструкцію стін. Початок цієї техніки домобудівництва у Володимирі було покладено ще в княжі часи, про що свідчать відкриті археологами житлові споруди, на дитинці та окольному місті, опис яких поданий у попередньому розділі. Судячи з результатів розкопок в урочищі Апостольщина, там було відкрито рештки трьох жител цього типу датованих XV–XVI століттями.³⁵ Цілком очевидно, що традиція спорудження стін стовпової конструкції у місті ніколи не переривалася. Справа в тому, що подібна техніка побудови жител, та й господарських приміщень, дозволяла використовувати недорогі короткі колоди, а то і обрізки деревини, які для зрубних будівель були непридатні. Техніка дерев'яного будівництва тут згадується в описі замку XVI ст. і в Заповіті Василя Загоровського 1577 року.³⁶

За даними люстрації 1552 р., у Володимирі на той час було 450 будинків. Серед них: 243 міщанські, а решта – іншої належності.³⁷ Типи будинків у Володимирі відображали майновий та соціальний стан мешканців міста. В середині XVI ст. у місті був 21 будинок, що належав міському патриціату та феодалам.³⁸ Осібно стояв єпископський замочок. Про хати міських ремісників довідуємося з ревізії замку 1552 року. В ній сказано, що в місті нараховувалось 25 кравців, з яких 5 мешкали у власних будинках, а 20 були у комірному, тобто наймали житла у господарів. Крім того, у Володимирі проживало 25 шевців, із яких 20 мали власні хати, а 5 були в комірному. Названі в люстрації 7 ковалів, 3 сідельники, 15 майстрів кінської збруї, тобто лимарів, 1 кушнір, 2 підстригачі, а також 47 корчмарів³⁹, найімовірніше, враховуючи їх вид діяльності, мусили мати власні садиби.

Поруч із цивільними будівлями в місті існували також культові споруди. З княжих часів у межах колишнього окольного града в оточенні валів і ровів, у південно-східній частині міста продовжували діяти церква Св. Архістратига Михаїла і монастир при ній. Михайлівський монастир згадується в 1502 р., коли він був поділений між князем Андрійом Сангуш-

ком і дружиною його брата, княгинею Анною. Можливо, монастирем родина Сангушків володіла вже в другій половині XV століття.⁴⁰ Судячи із заповіту від 9 листопада 1547 р., в подальшому часі він належав володимирському старості Федорові Сангушку. Востаннє монастир згадується в 1550 р. з нагоди купівлі архимандритом Бережецьким будинку на Михайлівці. У 1569 р. у зв'язку з даруванням Михайлівській церкві земель разом із селянами про монастир уже нічого не сказано.⁴¹ З цього можна зробити висновок, що на час завершення русько-литовського періоду монастир припинив існування.

У пізньосередньовічному часі продовжувала функціонувати Василівська церква. Щоправда, після 1523 р. вона була перебудована в готичному стилі Василем Сангушком, коли він отримав на неї юридичні права.⁴² В 1554 р. князь передав право патронату над церквою ревному захиснику православ'я Петру Загоровському, але близько 1558 р. вона була захоплена князями Радзивілами і знаходилася в їхньому розпорядженні аж до 1574 року.⁴³ Наприкінці XVI ст. Загоровські повернули собі право патронату над церквою. Не зважаючи на тиск володимирської уніатської єпископії, вона залишилася православною.

Отже, в русько-литовському періоді на місці колишнього окольного града, а в описуваному часі – середмісті, з княжих часів залишились три храми. Цього для міської громади було явно недостатньо, тому виникла необхідність у спорудженні нових церков, які б забезпечували духовні потреби віруючих.

Найраніше на території середмістя постали Спаська церква і монастир. Вони були розташовані на пагорбі, за 100 м на північний захід від Успенського собору, при теперішній вулиці князя Романа (колишня Водопійна).

Перша писемна згадка про них міститься в грамоті польського короля Сигізмунда I від 26 травня 1508 р., в якій говориться, що він віддає монастир Святого Спаса у тимчасове володіння Андрійові Сангушку. З цього видно, що в описуваний час монастир належав королю. У володінні князів Сангушків він залишався до 1563 р., після чого король Сигізмунд Август подарував монастир разом із селами і землями шляхтичу Павлу Оранському. В XVI ст. монастирю належав

маєток Янів і села Нарадожичі та Підгайці у Володимирському повіті. Частина прибутків монастиря за розпорядженням короля Сигізмунда III було призначено на утримання школи, що існувала при Володимирському соборі.

Востаннє в XVI ст. церква Спаса згадується в 1598 році.⁴⁴ Археологічні роботи залишків ні церкви, ні монастиря не фіксують через теперішню щільну забудову цієї місцевості, однак ще в 30-х рр. XX ст. тут були рештки цвинтаря Спаського монастиря. Зі слів місцевих жителів, під час земляних робіт викопувались надмогильні плити, людські кістки, окремі прикраси тощо. Найбільше знахідок виявлено на ділянці з боку р. Луги.

На описуваний період в центрі міста, на початку вулиці, Луцької припадає виникнення – Введенської церкви. Це була невелика триглава будівля з дерев'яними стінами зрубної конструкції і двосхилим гонтовим дахом. Вперше вона згадується в писемних джерелах у 1554 р., вдруге, – в 1584 р. у зв'язку з відмовою її священика Микити Уведенського з'явитися на суд у справі розлучення Василя Загоровського. Нарешті, востаннє в XVI ст. вона згадується в 1589 р. у зв'язку з орендою володимирським міщанином Іваном Обухом-Воцятинським належної церкви землі⁴⁵. Поблизу храму існував цвинтар, залишки якого зафіксовані під час земляних робіт на початку вулиці Луцької.

Пам'ятки матеріальної культури, а також імена і прізвища мешканців міста, які зафіксовані в документах, є яскравим свідченням того, що переважну більшість його населення становили українці – нащадки давніх русичів. Проте певну частину мешканців Володимира представляли поляки, німці та євреї,⁴⁶ а, можливо, і литовці. Цим і можна пояснити той факт, що крім храмів, які функціонували в середмісті за візантійсько-руськими канонами, існували також римо-католицькі костели та кляштори, оскільки частина володимирців була католиками, а також синагога, бо тут було чимало іудеїв.

Першим римо-католицьким єпископом у Володимирі був німець Петро, рукоположений у Зальцбурзі в 1356 році. Однак серед римо-католицьких владик були й місцеві, як, наприклад, володимирець русин Яків Стропа. Мало того, аж до

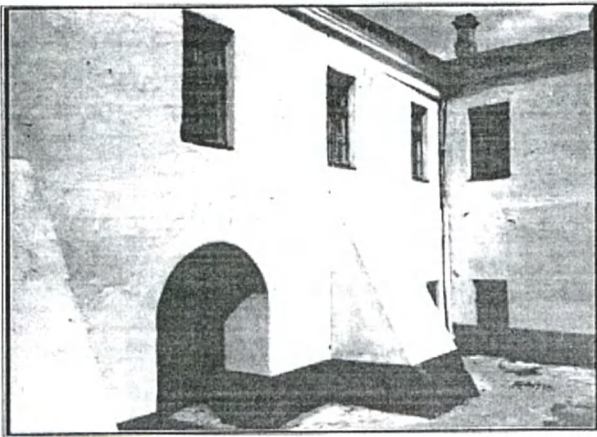
Люблінської унії (1569 р.) єпископські посади в українських дієцезіях не могли займати піддані Польської Корони⁴⁷. Серед католиків були не лише чужинці, а й місцеві українці.

Тут варто зауважити, що не можна однозначно ототожнювати тодішнє українство лише з православним віросповіданням. Українська еліта вже не хотіла задовольнятися периферією поствізантійської культури і віддавала перевагу освіті європейського зразка. Так, щиро відданий православ'ю український шляхтич, володимирський городничий Василь Загоровський у Заповіті 1577 р. доруचाє після закінчення місцевої початкової школи віддати синів для продовження навчання в єзуїтському колегіумі у Вільно⁴⁸. Звідси стає зрозумілою поява у місті католицьких храмів, які разом із православними церквами утворювали складний ансамбль і визначали специфіку історико-культурного розвитку Володимира русько-литовського періоду.

Вежа домініканського монастиря
XV–XVI ст.

У 1497 р. на кошти короля Олександра Ягеллона в західній частині середмістя було закладено костел Св. Трійці та монастир ордену домініканів при ньому⁴⁹. Монастирські корпуси об'єднані у неправильної форми квадрат із внутрішнім двором. Із східного боку до них був прибудований костел, а біля нього – дзвіниця. З боку сучасних вулиць Соборної та

Внутрішній дворик
домініканського
монастиря XV–XVI ст.
у Володимирі

Данила Галицького монастир має широку муровану стіну з чотирикутною вежею на розі.

Збереглися два короткі корпуси монастиря – східний та західний. Костел, який, на жаль, не зберігся, був з'єднаний із східним корпусом. Монастирські корпуси мали великі підвали з циліндричними склепіннями. В стінах обабіч кам'яних сходів, що вели в підвальне приміщення, зроблені ніші для свічок. Самі підвали поділені на окремі прясла. Вхід до них знаходився із західного боку, з двору, як це видно і нині.

Згідно привілею від 1538 р., наданого королем Олександром та наступним підтвердженням Сигізмунда Августа у 1561 р., монастирю належала велика ділянка міської території з городом, садом і ставом, що межувала з православним монастирем Спаса та володіннями Успенського собору.⁵⁰

У 1554 році на кошти княгині Анни Збараської було збудовано дерев'яний парафіяльний костел Іоакима і Аңни.⁵¹ Значну фінансову допомогу при спорудженні храму надав родовитий шляхтич Мартин Вожидар-Підгороденський, який як один із фундаторів костелу був похований у ньому. В костелі знаходиться його гробівець, над яким є різьблена кам'яна плита XVI ст. із високохудожнім рельєфним зображенням лицаря у військовому обладунку, котрий укляк перед образом Пресвятої Діви Марії. Під рельєфом, у картуші є супровідний напис латинською мовою і дата – 1561 рік. Костел

знаходився в центрі міста, в районі ринкової площі і був звернений фасадом на вулицю Фарну (нині князя Василька).

Ці споруди призначалися головним чином для німців, литовців та поляків, які мешкали в той час у місті. Про німецьких купців та ремісників на Волині в русько-литовську добу свідчать спеціальні розпорядження тодішніх можновладців. Так, ще у грудні 1349 р. король Казимир III видав універсал, в якому підтверджував дозвіл купцям із Пруської землі прибувати до міста Володимира, займатися ремеслом, торгувати і затримуватись під гарантією безпеки майна й особи. Мабуть, тоді стали виникати в місті німецькі ремісничі цехи та купецькі товариства. Водночас, слід зазначити, що переселення німців до Володимира не мало масового характеру. Компактних місць їхнього проживання не зафіксовано.

У контексті вивчення забудови міста слід з'ясувати історію перебування у Володимирі поляків. По смерті волинського князя Юрія II Тройденовича в 1340 р. польський король Казимир Великий захоплює Волинь. Тим же періодом датується й тимчасове утвердження тут римо-католицької дієцезії. Король засновує у Володимирі єпископську кафедру, яка проіснувала лише до повернення міста під владу литовсько-руських князів. Однак через те, що більшість литовського населення дотримувалась римського церковного обряду, в 1375 р. Папа Григорій XI знову засновує католицьку кафедру у Володимирі.⁵²

Набагато чисельнішу етнічну групу населення міста окресленого періоду становили євреї. Історія їхнього перебування у Володимирі веде початок з кінця XIII ст., про що вже говори-

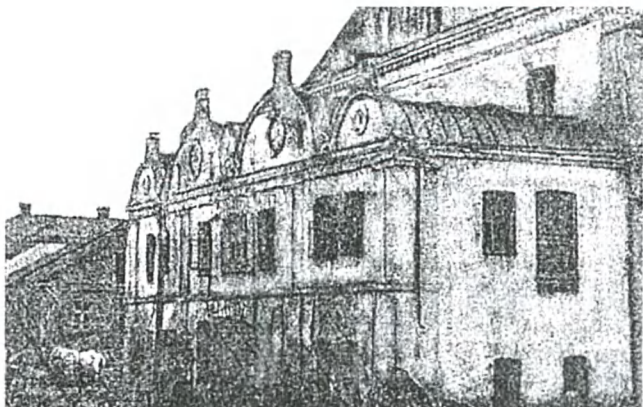
Барельєф XVI ст. у костелі Іоакима і Анни

лось вище. Окремі представники єврейського народу згадуються в місті при князі Вітовті, котрий надає їм привілеї, що забезпечують мирне співжиття з корінним населенням та безперешкодний розвиток економічної діяльності. Однак великий князь Олександр Ягеллон у 1495 р. наказує “жидову з землі нашої вибити”. Нова їхня спільнота в місті сформувалася після відміни акта про вигнання євреїв із Литви 1503 року.⁵³

Єврейське населення міста об'єднувалося в кагал, тобто автономну громаду, яка була органом самоврядування. Слід зауважити, що, як правило, їхнє самоврядування виникало там, де місцеві жителі (християни) вже користувалися магдебурзьким правом. Жили євреї в особливому кварталі, що називався гетто. Кагал відповідав за збір податків та на основі етнічних традицій, вирішував усі питання життя громади. Забудова єврейського кварталу мало чим відрізнялась від інших володимирських районів. За історичними даними, він розташовувався в північно-східній частині міста. Поселення євреїв займали значну частину середмістя Володимира. З ними пов'язані такі місцевості, як Тухівщина, Кильщина і Жидівська вулиця. За ревізією 1552 р. вони мали 22 будинки на міських ґрунтах, 7 – на попівській землі, а 2 родини жили в найманих помешканнях.⁵⁴ Переважна більшість будинків тут була дерев'яною, хоча траплялись і муровані, накриті червоною черепицею.

До середини XVI ст., коли євреїв було ще мало, вони орендували в держави митні збори на прикордонних і внутрішніх митницях, брали відкуп на соляний, восковий та інші промисли, стаючи часом монополістами. Починаючи з XVI ст., до них переходить оренда поміщицьких маєтків, а також інших прибуткових статей – чопового, мостового і тому подібних зборів. Велику групу складала та частина єврейського населення, котра займалася торгівлею. Так, під 1566 р. згадуються торгівці Айзак і Зельман із Володимира, які будували на свої гроші човни та продавали їх.⁵⁵ Майже вся транзитна торгівля була зосереджена в руках єврейських купців.

Духовні потреби володимирських євреїв русько-литовського періоду забезпечувала їхня головна культова святиня – синагога, яка була споруджена, найімовірніше, наприкінці

Єврейська синагога
XV–XVII ст.
Фото 1901 р.

XV століття. Це була мурована будівля прямокутної форми з дахом, накритим черепицею. З фасаду вона мала оригінальне оформлення, яке завершувалось чотирма арочними склепіннями з циліндричними виступами над ними. В середині синагоги склепінчасті перекриття спирались на чотири муровані стовпи-колони.⁵⁶ Вона знаходилась на ділянці, оточеній з півночі вулицею Т. Шевченка, з півдня – Данила Галицького, із заходу – Ковельською, а зі сходу – Роксолани.

На північний захід від синагоги, при вулиці Драгоманова (колишня Городельська), був розташований іудейський цвинтар. Там, за свідченням старожилів, ще перед Другою світовою війною стояло чимало дуже старих надмогильних плит із написами. На жаль, стан джерел не дає змогу докладніше охарактеризувати поселенську структуру місцевих євреїв.

Розгляд об'єктів на території середмістя Володимира свідчить, що в литовсько-руському періоді воно було щільно заселеним. А тим часом господарські потреби вимагали розширення його меж. Це диктувалося й збільшенням кількості жителів. Подальше зростання міста йшло шляхом активної забудови нових приміських земель. Передмістя було важливою складовою частиною міського просторового розвитку, хоча його мешканці й програвали міщанам у своєму становищі.

Більшість передмість виникла спонтанно поблизу міських укріплень, вздовж головних доріг. Інколи передмістями вважалися вулиці, що вели до середмістя. Поява володимирсь-

ких передмість зафіксована в церковній хроніці та документах заповітів, судових справ землевласників, орендарів цих населених пунктів, що називалися в документах по-різному – двір, село, сільце, монастир, передмістя та ін. На плані Володимира, який поданий на початку цього розділу книги, позначено кілька таких передмість або підзахисних селищ, що оточували Володимир з усіх сторін. З північного заходу, на правому березі р. Луги, біля замку, були Іллінщина і Завалля; на північ від валів окольного міста – Зап'ятниче; на схід від валів, посеред боліт і озер – Лозівщина та Острівок; поміж Острівецькою і Луцькою вулицями були передмістя Рилавиця, Закревщина, Провалля, урочище Печища; на південь від міста, на лівому березі р. Луги – Онуфріївщина, Заріччя, Залужжя, Прокопіївщина, Білі Береги. Осібно на заході лежало с. Федорівка. Попри те, що названі пункти знаходились за межами міських валів, вони формували загальноміський поселенський комплекс. Існування передмість у Володимирі цього часу стверджує також історик-медієвіст А. Заяць.⁵⁷

Основна забудова міста продовжувалася в східному напрямку, орієнтовно вздовж сучасних вулиць Шевченка, Цинкаловського, Чернігівської, Віленської, а також вздовж Ковельського тракту в північному напрямку та Устилузького – в західному. Це були переважно рядові будинки, типові для передмістя, які, зрозуміло, до нашого часу не збереглися. Однак, судячи із забудови інших тогочасних міст, ці хати мали бути дерев'яні, зрубної або каркасно-стовпової конструкції, як зрештою, і в центрі Володимира.

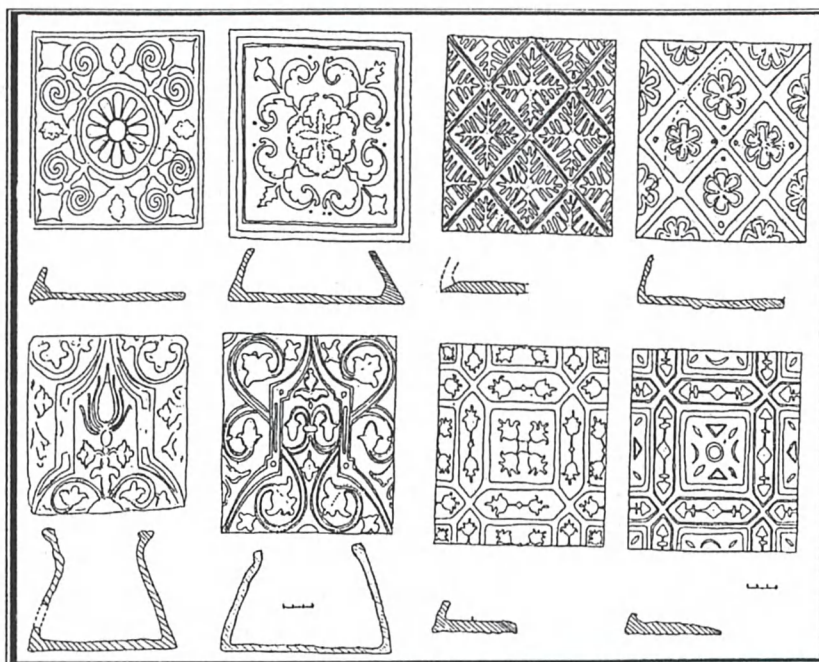
Писемні та археологічні джерела дозволяють нам на основі різних об'єктів охарактеризувати господарську діяльність мешканців середньовічного Володимира. Як уже говорилося при характеристиці міщанських будівель, у Володимирі в середині XVI ст. мешкало 25 кравців, 25 шевців, 15 лимарів, тобто майстрів з виготовлення кінської зброї, 7 ковалів, 3 сідельники, 2 підстригачі та 1 кушнір. Наведений перелік різних фахівців є яскравим свідченням значного розвитку міського ремесла. Взагалі, ремісниче виробництво було одним із найважливіших елементів економіки середньовічного Володимира.

Найбільш масовими були спеціальності, які пов'язувалися з виробництвом одягу, взуття та харчових продуктів. Зрозуміло, що вичинка шкір ішла паралельно із забоем тварин і наступним продажем м'яса. Так, під 1569 р. у 17 ремісників-м'ясників, що торгували на міському ринку, нараховувалось також понад 70 шкір биків, баранів і кіз.⁵⁸ Можливо, рештки шкіряного виробництва, які були виявлені в засипаних старих підвалах будинків на ринковому майдані в 50-х рр. XX ст., мають зв'язок із середньовічним часом.

У Володимирі були і фахівці-зброярі. Зокрема, під 1561 р. згадується пушкар Костянтин, який ремонтував аркебуз київського шляхтича Станіслава Стужинського, а після пожежі 1566 р. майстрові було віддано на ремонт 29 гаківниць.⁵⁹

У середині XVI ст. як у середмісті Володимира, так і в його передмістях існували окремі цехи. Це підтверджує Грамота короля Сигізмунда Августа від 12 жовтня 1570 р. про дозвіл на організацію різних ремісничих цехів.⁶⁰ Дослідник міст України у 60-х рр. XVI ст. П. Сас називає в місті одинадцять різних цехів, які об'єднували шевців, кравців, м'ясників, купців, ковалів, теслів, кушнірів, гончарів та інших.⁶¹

Викликають інтерес цехи, пов'язані з виробництвом продуктів харчування, яких постійно вимагало населення кількатисячного міста. Очевидно, цим і пояснюється наявність великої кількості мельників, пекарів, м'ясників, різників, броварів, солодовників тощо. Варто зауважити, що попри значне поширення, галузі харчової промисловості знаходились ще в стадії виділення з домашнього промислу. Не виключно, що в ряді заможних господарств були свої броварні. Про це свідчить як назва вулиці Броварна в південно-західній частині Володимира, так і старі фундаменти, які є залишками давньої будівлі броварні, що колись була тут. Стіна її складена з великої брутцатої цегли. В нижній частині стіни є п'ять амбразур, розташованих на відстані 80 см одна від одної. Безперечно, це дуже стара будівля, яка чітко відрізняється від пізніших прибудов до неї вже з інших будівельних матеріалів. В цей же час у передмісті поселяються професіональні винокури і солодовники. Наприклад, з люстрації 1552 р. довідуємось, що на східній околиці міста за валами існували винокурні, пивоварні та солодовні.

Зразки пічних кахлів другої половини XVI ст.
з урочища «Апостольщина» (за С. Терським)

Про інші виробничі споруди в передмістях Володимира цього часу повідомляв О. Цинкаловський. Зокрема, він писав, що в результаті археологічних розкопок виявлена стара вапнярня, де здавна були печі для випалу вапна. Залишки їх знаходились у південно-західній частині міста, в передмісті Білі Береги. Від тривалого використання печі всередині були міцно випалені, а стіни навіть ошлакувалися. Ями цих вапнярень були заповнені цеглою та шаром вапна⁶².

Потреба в цеглі, облицювальній плитці та пічних кахлях зумовила виникнення відповідних виробничих осередків. Згадки про цегельні свідчать, що одна з них знаходилася над р. Лугою в с. Федорівці, в західній частині міста. Друга цегельня була в передмісті Білі Береги. Тут у результаті археологічних розвідок О. Цинкаловського зібрано чимало цегли-пальчатки, так званої литовки, а також відкриті великі ями, що ут-

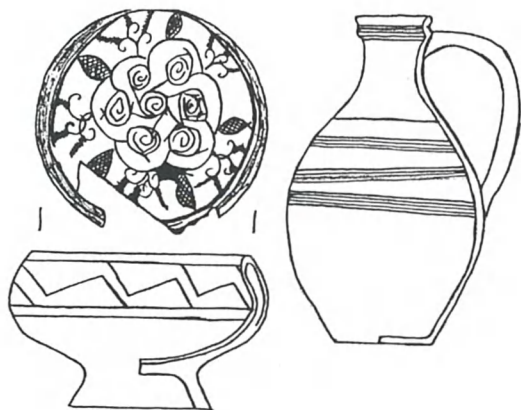
ворилися в результаті вибирання глини для виробництва цегли, черепиці, кахлів та печі для їх випалу. На східній околиці міста, за селом Острівок, також виявлені залишки таких печей.

Нарешті, на південь від міста, в урочищі Бірок, розташовувалася ще одна давня цегельня, що пізніше належала Василіанському монастиреві.⁶³ Чи не є свідченням керамічно-цегельного виробництва промовиста назва урочища Печисько, розташованого на лівому березі р. Рилавиці в східному передмісті давнього Володимира? Саме в цьому урочищі, за Проваллям, археологами виявлено багато орнаментованих полив'яних кахлів, датованих ним XV–XVI століттями. Виробничий характер урочища Печисько підтвердили і порівняно

недавні археологічні розкопки, які проводились тут. Було відкрито ще кілька ям, що утворилися внаслідок добування глини для виготовлення кахлів. Заповнення ям складалося з гумусу з домішками вугілля, різного сміття та бракованих відходів продукції з розташованих неподалік печей по випалу кахлів приблизно

одного й того ж асортименту. Переважання кахлів із так званим “килимовим” орнаментом додатково підтверджує достовірність датування цього виробничого комплексу другою половиною XVI – початком XVII століття. Саме в означеному часі кахлі з подібним орнаментом набувають поширення в Речі Посполитій, в тому числі й на Волині.⁶⁴ В передмісті Провалля було зафіксовано виробництво черепиці.⁶⁵

Традиційно у Володимирі розвивалось гончарство. Гончарі селилися з давніх часів в урочищі Зап'ятниче, за валами

Миска та глечик XV–XVI ст.

окольного міста, в північній частині Володимира. Про існування тут поселення ремісників-гончарів свідчать, крім керамічних горщиків, і виробничі споруди. Одну з гончарних печей із невивраним з невідомих причин посудом XV–XVI ст. було виявлено на вулиці Миколаївській⁶⁶. Що цей район був пов'язаний з ремеслом і торгівлею, свідчить факт існування тут церков Св. Параскеви-П'ятниці та Св. Миколи Мерлікійського, які вважалися покровителями ремісників і купців.

П'ятницька церква знаходилась у північній частині міста, на Ковельській вулиці. Вона згадується в першій половині XV ст. в Грамоті Литовського князя Свидригайла у зв'язку з пожалуванням їй земель.⁶⁷ У XVI ст. неподалік від неї знаходилися міські ворота, так звана П'ятницька брама, а місцевість, що прилягала до неї, в документах фігурує як передмістя Зап'ятниче.

Зберігся короткий опис церкви Параскеви-П'ятниці того часу. Вона характеризується, як зрубна дерев'яна, трибанна, покрита гонтом. У 1570 р. церква згадується у зв'язку зі спробою володимирського старости Андрія Сангушка відсудити належні їй землі для передачі замковій церкві Іоакима і Анни. Тоді священник П'ятницької церкви пред'явив Грамоту, видану ще Свидригайлом і підтверджену Сигізмундом Августом, за якою вона звільнялась від повинностей та податків. Востаннє в XVI ст. церква згадується в Духовному заповіті священника Малофея у зв'язку з передачею її разом із землями синові Івану⁶⁸.

В урочищі Зап'ятниче в XV–XVI ст. знаходилося не лише поселення гончарів, а й торговий майдан. Загальновідомо, що св. Параскева-П'ятниця вшановувалася ще з давньоруського часу як заступниця і ремісників, і торгівців. Саме ж передмістя Зап'ятниче було розташоване на перехресті торгових шляхів, і це визначило місце знаходження названої церкви. Неподалік від П'ятницької знаходилась Миколаївська церква, яка функціонувала в місті ще з княжих часів, про що вже говорилося. Документальні свідчення про неї в русько-литовському періоді датуються 1584 р. у зв'язку з неординарною для того часу подією – судовим процесом по розірванню шлюбу шляхтича Василя Загоровського. В контексті цієї

події згадується настоятель Миколаївської церкви Йосип Миколинський.⁶⁹ Нарешті, остання в цьому періоді згадка про храм Св. Миколи “на Жидівській вулиці” відноситься до 1590 р. у зв’язку зі скаргою володимирських священнослужителів, поданою у гродський суд. У скарзі говориться, що під час хресного ходу з Успенського собору до церкви Святого Миколи єврейські молодики (“бахури”) закидали процесію камінням.⁷⁰

З виробництвом продуктів першої необхідності пов’язується наявність у Володимирі водяних млинів, що знаходились на греблях, які згадуються в люстраціях 1545 і 1552 років. У цей час греблі використовувались або для виробничих цілей, або в ролі земляних переходів, так потрібних в умовах рельєфу міста, де були річки, потоки, болота, озера. Гребля біля єпископського замочка тягнулась до села Вулька Вишневецька і з’єднувала місто з південними селами повіту, а гребля і міст на Білих Берегах були єдиним комунікаційним шляхом, який сполучав місто з близькими селами, що лежали на південний захід від Володимира.

Ще одна гребля в цьому районі тягнулась від замочка через луг на Заріччя, де знаходився єпископський фільварок. Окремою греблею середмістя з’єднувалося з островом Велесовщина, чи Онуфріївщина, де в другій половині XVI ст. був монастир.⁷¹

Вище ми акцентували увагу на володимирських греблях, як засобах комунікації в означеному часі. Проте вони були також пов’язані і з виробничою діяльністю людей, адже на них, як уже зауважувалось, часто були млини. Це є свідченням того, що важливу роль в економіці міста відігравала мукомельна справа. Гребля біля Білих Берегів із млином належала володимирській єпископії, як це видно з опису церковних маєтків у 1593 році.⁷² На греблі, в урочищі Провалля, стояв млин, який був у власності Василівської церкви. На р. Лузі функціонував ряд водяних млинів, що належали міській верхівці. Зокрема, кілька млинів, власником яких був володимирський єпископ, в 1569 р. орендував міщанин Василь Капля.⁷³

З млином була пов’язана також така важлива галузь господарства, як суконне виробництво. Терки, що терли сук-

но, або інакше – фолюші, після жорен і круп'яних ступ, були найбільш поширеними млиновими пристроями. Сукно в XVI ст. виготовлялося кваліфікованими фахівцями. В цей час існували вже окремі центри виробництва українського сукна, а на Волині таким центром був Володимир. Ступи, фолюші, з'єднані з водяним колесом, терли і м'яли сукно в дерев'яних коритах. Далі його сушили і за допомогою щітки відбувалося підняття ворсу, а “постригачі” рівняли ворс ножицями. В одному з документів, датованому 1566 р., говориться, що замовлення на виконання такої роботи отримав від шляхтича Яковицького володимирський стригальщик.⁷⁴ Виготовлення сукна за допомогою фалюшів при млинах практикували переважно в передмістях, на р. Лузі.

З передмістям Володимира пов'язується і наявність таких специфічних виробничих об'єктів, як верфі, де місцеві майстри будували великі вантажні човни. Так, в одному з тогочасних документів повідомляється, що в 1566 р. володимирські торгівці Айзак і Зельман побудували на свої кошти три човни-ком'яги і продали їх міщанинові Петру Діброві. Ком'яжні майстри будували човни на кошти замовників. Разом з тим, нові ком'яги були і у вільному продажу або здавалися в оренду. Так, володимирський міщанин Ганібель Влох здав у оренду шляхтянці Гольшанській ком'ягу для перевезення товарів у Гданськ. Цю ком'ягу він тримав в Устилузі.⁷⁵ Очевидно, це були не поодинокі випадки.

Серед давніх об'єктів, що знаходились у передмісті пізньосередньовічного Володимира і пов'язаним з ними заняттям окремих його мешканців були мости. Наявність більших або менших мостів у місті чи його околиці засвідчують тогочасні документи. Так, 30 червня 1532 р. Грамотою короля Сигізмунда I міщанам Володимира було надано право збору мостового податку з проїжджих.⁷⁶ Рештки мостів підтверджують і археологічні джерела. Зокрема, у південному передмісті Володимира, нині с. Заріччя, відкрито залишки давнього мосту у вигляді дерев'яних паль. Рештки моста зафіксовані також нижче по схилу природного підвищення поблизу церкви Св. Василя. Це дерев'яний настил, що тримався на дубових опорах-палях. Аналогічна споруда виявлена в 60-х рр. XX ст.

під час земляних робіт на вулиці Луцькій. Тут також були великі палі діаметром близько 0,5 метра. Залишки ще одного моста знаходяться в с. Маркостав на правому березі р. Луги в урочищі з промовистою назвою Гребелька.

У цей час продовжувала розвиватися й міська торгівля. Люстрація 1552 р. свідчить, що на ринковому майдані в середині XVI ст. були 24 кліті (комори) для краму, які належали місцевим торговцям-євреям, а 1 – війтові; 6 різницьких комірчиняток, а 1 – війтова. Частина людей торгувала просто на столиках.⁷⁷ Останні, мабуть, були дрібні торговці, які не мали на ринку визначених місць, за які обов'язково треба було платити.

Звичайно ж, населення Володимира займалося також і зовнішньою торгівлею. В цей час активна торгівля велася через Устилуг, що знаходиться на відстані 12 км від Володимира. З нього великими суднами-ком'ягами перевозили зерно, поташ та інші товари в Гданськ, а далі в різні європейські країни. Із середини XIV до середини XVI ст. в міжнародній торгівлі міста простежуються два основні напрямки: балтійський, що зв'язував Володимир з країнами Балтійського торгово-економічного регіону, і вроцлавський та краківський – з країнами Центральної Європи.

Володимирські купці займалися головним чином експортом сировини: худоби, хутра, воску, прядива. Зокрема, у 1510 р. дозвіл на вивіз воску за кордон отримали володимирські восковничі Федько Лудович та Манко-жид. Із середини XVI ст. в економіці Володимира починає домінувати торгівля збіжжям. Неабияку роль відігравала і близькість основного волинського порту Устилуга.⁷⁸

В XVI ст. Устилуг був значним річковим портом. Для зберігання вантажів у ньому були облаштовані склади. Так, володимирський городничий Михайло Козинський зберігав в Устилузі 800 мац зерна і 25 лаштів поташу.⁷⁹ У Володимирі існувало об'єднання професійних фурманів. Наприклад, у 1569 р. для вивозу попелу до Устилуга із садиби шляхтича С. Граєвського було задіяно 13 володимирських фурманів. У Володимир імпортувалися тканини, галантерея, столові прибори, предмети розкошу, коштовності тощо.⁸⁰

У передмісті була торгова пристань, що знаходилася на березі р. Луги, на Шихторських хуторах, навпроти с. Зимне.

Тут, у місцевості з промовистою назвою “Товарна гора”, під час господарських робіт неодноразово траплялися різні матеріали, в тому числі й середньовічна кераміка. В 1570 р. королем Сигізмундом Августом місту було надано право на проведення трьох ярмарків на рік.⁸¹

В XV–XVI ст., у Володимирі функціонували численні шинки та заїзди, що виконували роль готелів і були характерною рисою забудови торгово-ремісничих осередків. Щодо шинків і заїздів, то вони могли мати вигляд або звичайної хати, розділеної сіньми на дві половини, або заможного міщанського будинку, що складався з приміщення самої корчми, кухні, кімнат для гостей, світлиць на другому поверсі та огороженого подвір'я з різними господарськими будівлями: стайнями, шопами, погребамися тощо. Зазвичай це залежало від статку господаря. Відповідним був і контингент постояльців.

Старі заїзди і шинки, які традиційно залишались на своїх місцях, зафіксував у Володимирі в 30-х рр. XX ст. О. Цинкаловський. Один заїзд для гостей знаходився на початку Луцького тракту при в'їзді до міста зі сходу. Ще один заїзд знаходився на Білоберезькій вулиці при в'їзді з південно-західної сторони. Що ж до шинків, то один із них був на вулиці Луцькій, корчма – в урочищі Півник на Зимненській дорозі. Подібні заклади були на Вербському тракті та в Федорівці, на західній окраїні міста.⁸² Не виключено, що такі ж заїзди і корчми були і в середині XVI століття. Вони належали здебільшого євреям. З документів видно, що таких закладів у місті було чимало.

Так, за свідченнями люстрації 1552 р., тут налічувалось 47 корчмарів-міщан і 5 корчмарів єпископської юридики. Інколи називаються і прізвища володимирських шинкарів. Зокрема в люстрації згадується корчма, власником якої був гармаш Грицько Сенькович, який за виконання певних повинностей на користь міста був звільнений від сплати податків.⁸³ На жаль, жодну з корчем археологічно дослідити не вдалося. Та це й не дивно, адже вони знаходились у зоні забудови сьогоденішнього міста і були поруйновані пізнішими будинками.

Звичайно, наведеними фактами не вичерпується господарська діяльність мешканців Володимира в русько-литовсь-

кий період. Населення займалося також городництвом, тримало свійську худобу та птицю, які давали щоденний прибуток кожній родині. Не останню роль відіграло мисливство, рибальство, збиранням грибів, горіхів, ягід тощо. Це були традиційні побічні промисли й наявність їх у вигляді кісток і рогів звірів, кісток і риб'ячої луски, шкарлупи ліщинових горіхів засвідчують археологічні розкопки.

Проте не лише виробничі та побутові аспекти визначають життя мешканців передмість Володимира XIV–XVI століть. Серед інших чи не першорядні – церква і школа, які були осередками духовності та освіти. В цей час у зв'язку з заселенням північно-східної околиці міста була збудована дерев'яна церква в ім'я Св. Івана Предтечі. Вона знаходилась на відстані 1 км в північно-східному напрямку від околиці міста, в с. Острівок, в урочищі Лозівщина. Перша згадка про неї відома з 1584 р. у зв'язку із заявою її священика Єпимаха Івановського про неможливість його явки на королівський суд у справі розлучення дворянина Василя Загоровського.⁸⁴ М. Теодорович висловлював припущення, що церква могла бути зведена в середині XV століття. Прихожанами цього парафіяльного храму були також мешканці ближніх сіл Поїзники і Поничів.⁸⁵

Неподалік Івано-Предтечинської церкви, на сусідньому з нею острові, стояла церква Св. Івана Золотоустого. Коли і ким вона була збудована, досі не відомо. Виходячи з того, що дерев'яна церква могла функціонувати близько 200 років, М. Теодорович висловив, щоправда, нічим не підтверджений здогад, начебто вона була побудована в другій половині XV ст., трохи пізніше від церкви Івана Предтечі. Вперше вона названа в документі 1584 р. у зв'язку з шлюбнорозлучним процесом шляхтича Василя Загоровського, в якому фігурує її священик Еммануїл Іванівський. Востаннє в литовсько-руському часі церква згадується в 1593 році.⁸⁶ Біля неї існував цвинтар, засвідчений середньовічними похованнями, виявленими в ході різноманітних господарських робіт.

Про заселеність південно-західних передмість Володимира в урочищах Білі Береги, Завалля, Залужжя також нагадують матеріали цього часу. Це ж стосується і західних околиць, де є свідчення цегельного виробництва та наявність

житлових і культових будівель. В урочищі Завалля існувала Іллінська церква. За археологічними даними, вона знаходилася на березі річки Луги, в кінці вулиці Броварної.

Вперше вона згадується в середині XVI ст., коли її випросив у короля заможний міщанин Конахович, пообіцявши прийняти священницький сан. Щоправда, обіцянки він не виконав і в 1568 р. продав церкву неодноразово згадуваному вже шляхтичеві Василю Загоровському. В документі, датованому 1596 р., зафіксовано захоплення церкви єпископом Іпатієм Потієм. Вдова Василя Загоровського Маруша Збаразька подала на владика в суд і повернула собі храм разом із маєтком, однак право призначати священників у церкву залишилось за єпископом.⁸⁷ У кінці вулиці Броварної, на пагорбі, в 1926 р. випадково було розкопано залишки цвинтаря, що був при Іллінській церкві.⁸⁸

У передмісті Залужжі була збудована церква Св. Прокопія. Вона стояла на лівому березі р. Луга, неподалік від білоберезьких млинів. Вперше вона згадується в 1584 р. в документі, в якому її настоятель Дмитро Прокопінський заявив про свою відмову з'явитися на королівський суд у справі розлучення шляхтича Василя Загоровського.⁸⁹

У західному передмісті Володимира, біля с. Федорівка, на правому березі р. Луги знаходилась дерев'яна церква Св. Федора Стратилата. Першу згадку про неї, що датується 9 листопада 1547 р., знаходимо в заповіті володимирського старости князя Федора Сангушка. Тоді князь пожертвував церкві Св. Федора, який був його патроном, 5 кіп грошей. Востаннє в пізньому середньовіччі вона згадується 1584 р. у зв'язку з відмовою її священника Симеона Федоровського бути свідком на суді по розірванню шлюбу Василя Загоровського.⁹⁰

У південному передмісті Володимира, на оточеному болотами острові Велесовщина знаходились церква та монастир Св. Онуфрія. Вперше комплекс згадується у скарзі місцевого священника, поданій у Володимирський суд у червні 1578 р., у зв'язку з нападом жовнірів і образою ними його племінниці. Далі про церкву йдеться в реєстрі маєтків Володимирської єпископії в квітні 1593 р. з приводу передачі монастиря Іпатію Потію.⁹¹

Крім названих вище будівель житлово-господарського та культового значення, відомості про які маємо з писемних документів та археологічних розкопок, на території пізньосередньовічного Володимира відомо й ряд пам'яток, що були виявлені випадково під час різноманітних господарських робіт. Не дивлячись на те, що далеко не завжди їх можна пов'язати з конкретним часом, все ж в цілому вони досить суттєво доповнюють поселенську структуру міста.

О. Цинкаловський занотував низку таких археологічних об'єктів без визначення їх дат. Зокрема, він згадував цегляні фундаменти невідомої будівлі над р. Лугою в садибі князя Голіцина. Рештки інших фундаментів до 1,0 м завтовшки і опущені в ґрунт на 0,9–1,0 м випадково виявилися на Білоберезькій вулиці. Тут було відкрито також поховальний склеп, вимурований з цегли. На цій же дорозі під час її вирівнювання робітники натрапили на ще один цегляний фундамент якоїсь будівлі, а поруч – кілька цегляних склепів, які не були досліджені, а засипані зверху привезеним ґрунтом.

Невідомі фундаменти були випадково відкриті також в урочищі Іллінщина, на захід від Успенського собору, але і їх дослідити не вдалося через поспішну забудову місцевості. Ще якісь фундаменти, а біля них і цегляні поховальні склепи відкриті в садибі на вулиці Водопійній на пагорбі над долиною р. Луги. Нижче рівня подвір'я є давній мурований льох із круглим склепінням та аркасоліями в стінах. Можливо, це рештки наземної споруди, стіни якої були зруйновані або розібрані. Залишки невідомих фундаментів із цегли-пальчатки було випадково відкрито і при копанні ям на подвір'ї Успенського собору.

О. Цинкаловський згадує про ще один фундамент від невідомої круглої споруди (ротонди?), відкритий під час будівництва в'язниці на території Замчища. Загадкові фундаменти виявлені на глибині 1,5 м і в урочищі Михайлівщина. Нарешті, варто згадати залишки фундаментів і льохів від палати в с. Заріччя, де в XVI ст. був фільварок, який належав Володимирському собору. Можна майже із стовідсотковою впевненістю сказати, що перераховані вище рештки будівель не належали до давньоруського часу. Найімовірніше їх мож-

на пов'язати з пізньосередньовічним, а деякі, можливо, ранньомодерним часом.

Загалом до періоду пізнього середньовіччя можна зарахувати також ряд випадково відкритих поховань. Крім уже згаданих, що виявились при фундаментах невідомих споруд, на цегляний склеп із кістяками натраплено неподалік будинку староства. Чимало людських кістяків виявлено в передмісті Заріччя біля згадуваного вище фільварку, а також на вул. Острівецькій в середмісті. Нарешті, при дорозі до передмістя Острівок було виорано кілька надгробних плит із старогейбрійськими написами. Подібні ж надгробні плити, датовані за написами XIV ст., виявлені і на Горodelьській вулиці.

Про значну залюдненість Володимира в литовсько-руському періоді говорять також і окремі рухомі знахідки, які випадково потрапили до рук істориків. На жаль, їх залишилось небагато, бо чимало старих речей просто знищено, горщики побито, залізні ржаві речі поламано, а вироби з кольорових металів переплавлено в зливки. Але про деякі із знахідок можна згадати. Це, зокрема, кілька монет XVI–XVII ст., знайдених у середмісті по вулиці Броварній. Великий скарб польських, пруських і угорських срібних монет XV–XVII ст. викопано біля Миколаївської церкви. Нарешті, під час спорудження залізничного вокзалу було знайдено мідний казан зі срібними і золотими монетами, який був привласнений одним із робітників. Подальша доля монет невідома.

Перераховані вище нерухомі та рухомі пам'ятки матеріальної культури, які були зафіксовані в 30-х рр. XX ст. О. Цинкаловським, до певної міри доповнюють картину поселенської структури пізньосередньовічного Володимира.⁹²

Необхідно бодай коротко зупинитись і на суспільно-політичному аспекті життя населення середньовічного Володимира. В кінці XV – на початку XVI ст. Володимир користувався статусом самоурядного міста, тобто магдебурзького права, яке, як вважають деякі українські історики, а серед них і знаний дослідник урбанізаційних процесів на Волині А. Заяць, існувало тут з 1324 року.⁹³ Проте, крім відомого листа ради міста Володимира раді німецького міста Штральзунда, інші документи, які би підтверджували цю версію, на жаль,

відсутні. У наявності є лише привілей короля Сигізмунда I, датований 1509 р., який підтверджує надання місту Володимирі магдебурзького права.⁹⁴

Грамоти на магдебурзьке право в період пізнього середньовіччя проголошували три принципи: по-перше, скасування попередніх звичаїв литовського і руського права; по-друге, відміну над міщанами влади і суду намісників, воєвод і всіх інших чинів державної адміністрації на місцях; по-третє, встановлення самоуправління (ради), яка обиралась городянами. При цьому великокнязівський суд зберігав за собою право розгляду справ міщан лише в якості апеляційної інстанції на рішення міського суду. Отже, міським общинам надавався серйозний імунітет у сфері управління і суду.

Верховну владу в місті – магістрат, тобто міську, а заодно і судову, очолював війт. На відміну від західноєвропейських міст, в Україні війтівства феодалізувались. Так, у великокняжій грамоті Федору Лудовичу на війтівство у Володимирі наприкінці XV ст. помітне місце відводилось прибуткам від ведення феодального господарства. Володимирському війту було надано право збирати різні податки з торгово-ремісничого населення міста: з шевців по п'ять грошей, з пекарів по три, з торгових яток по чотири. Війт не підлягав іншому суду, крім великокняжого, на чому акцентована увага в жалуваній грамоті Сигізмунда Августа на володимирське війтівство від 1566 року. Свою посаду війт передавав по спадковості⁹⁵.

Що ж до магістрату, то його права були обмежені владою королівського старости, який міг скасувати будь-яке рішення магістрату. Про обмеженість прав ради міста свідчить хоча б те, що в середині XVI ст. окремі великі райони міста підлягали не їй, а духовним і світським магнатам. Це викликало законне обурення населення Володимира. Виступали володимирці і за те, щоб мати право самим обирати міського війта і контролювати його діяльність з важливих життєвих питань.

До речі, як відзначали історики, у Володимирі, який, хоч і частково, користувався магдебурзьким правом ще з давньоруського часу, збереглися традиції общинних (копних) судів. У період пізнього середньовіччя сходки громади тут наблизились до копних судів. На них були присутні також пред-

ставники старостинської адміністрації, які вели протокол суду. Такий суд зафіксований у 1566 році. На ньому міщанин Олехно Воронович скаржився на вїйта, який незаконно забрав чимале майно у міщанина Сенька Войновича⁹⁷. Найбільша увага на сходках приділялась економічним питанням. Так, у 1566 р. громада рішуче виступила проти зловживання вїйта при розподілі ділянок та орних земель, які належали місту.

Князь Костянтин
Острозький
(1527–1608 рр.)

Городяни поставили перед королем Сигізмундом Августом вимогу змістити вїйта Максима Лудовича, і домоглися свого. Після цього правовий статус вїйта був дещо обмежений, зокрема, в питаннях спадковості влади.⁹⁸

Слід сказати, що володимирські міщани не припиняли боротьбу проти магістратських урядовців і в подальшому. Так, у серпні 1569 р. двадцять представників міської громади, серед яких були кравець, скорняк і стригальщик, прийшли до володимирського замку з королівським декретом, отриманим ними на вальному сеймі в Любліні, згідно якому вїйтові та радцям заборонялось утискувати міщан.⁹⁹ А загалом самоуп-

равління на магдебурзькому праві відповідало інтересам можливої купецької та ремісничої верхівки середньовічного Володимира.

Адміністративному устрою деяких міст як при звичаєвому, так і магдебурзькому праві був притаманний такий елемент, як юридики. Це були міські території з проживаючими на них городянами, які в правовому і адміністративному відношенні цілковито або лише частково контролювалися феодальними власниками. Таке явище особливо було поширене у Володимирі, де велика частина території міста була зайнята численними юридиками, які не сплачували податків на загальноміські потреби. Так, в середині XVI ст. більше 20 феодалів

мали на міській території юридики, причому окремі з них були досить великих розмірів.

Наприклад, один лише володимирський староста мав понад 60 підданих, в тому числі 15 ремісників, які нічого на користь міста не робили. Тільки після скарги міщан староста Володимира змушений був віддати частину своїх ремісників під юрисдикцію міського самоуправління.

Проте більшість підданих, що належала до юридики, й надалі знаходилася під старостинським контролем.¹⁰⁰ Крім того, 20 хат було у власності господарів, що мешкали на юридиці князя Д. Сангушка, 8 – на ґрунтах князя Ковельського, інших поміщиків – 34 доми. Ще 60 господарів на передмісті за валами оселив названий вже князь Д. Сангушко.

Поширеними у Володимирі були також юридики духовних феодалів. Так, у середині XVI ст. на єпископській юридиці було 45 будинків, на землях Спаського монастиря – 7, П'ятницької церкви – 18, Миколаївської – 9, Апостольської та Іллінської – по 10, Василівської – 7, Введенської – 4, Іоанна Златоустого – 3, Федорівського і Михайлівського монастирів – відповідно 13 і 4. У люстрації 1552 р. наголошується, що хоч повинностей на користь магістрату вони не виконують, але користуються всіма благами нарівні з іншими міщанами.¹⁰¹ Як правило, для управління підданими своїх юридик феодалні власники призначали спеціальних посадових осіб, своїх слуг або війта, які зазвичай поводитися дуже зухвало. Так, в 1569 р. вони відкинули вимогу міського магістрату про залучення приватновласницьких підданих до виконання міських повинностей.¹⁰²

Наявність у Володимирі юридик приводила до поглиблення соціально-економічної диференціації міщанських громад. Юридики з'явилися у зв'язку з економічним проник-

Іпатій Потій –
Володимирський єпископ
у 1593–1613 рр.

ненням у міську економіку представників панівного класу, які намагалися збільшити кількість підданих на міських землях.¹⁰³ Загалом же юридики мали негативний вплив на економіку міста.

Не дивлячись на доволі складні соціально-економічні та політичні колізії, місто Володимир і надалі залишалось одним із центрів культури та освіти. Про духовність володимирців свідчать храми, а про освіченість – школи.

Про існування освітніх закладів у Володимирі в XVI ст. довідуємось, зокрема, з Духовного заповіту Володимирського городничого Василя Загоровського, складеного ним перед смертю в кримсько-татарському полоні 11 липня 1577 року. Ця школа існувала при Іллінській церкві.

З документа видно, що для утримання вчителя, який навчав дітей у мурованій хаті – “Білій ізбі”, було виділено частину прибутків, що давав млин у Заваллі. Дяк мав навчати дітей читати по церковних книгах та писати “установом”. Для забезпечення якісного навчання дітей вчителеві належало давати на рік півтораста зшитків паперу, а також кіноварі з орішків і копервасу на чорнило. Своїм малолітнім дітям, які вчилися в цій же школі, він заповідав учитися “по-руськи”, тобто по-староукраїнськи, а також дотримуватися предківських звичаїв і православної віри.¹⁰⁴

Інша школа функціонувала з 1586 р. на єпископському подвір’ї при Успенському соборі. За наполяганням тодішнього Володимирського старости Костянтина Острозького, який славився тим, що ревно дотримувався православ’я і дбав про розвиток освіти, з 1588 р. для існування школи було засновано спеціальний фонд. Турботу про школу взяв на себе тодішній Володимирський єпископ Феодосій Лазовський. Духовний владика призначив для школи “ізбу муровану”, а для помешкання вчителів – “ізбу дерев’яну”. В школі працювали два викладачі, один з яких навчав учнів “по-грецькому”, а другий – “по-слов’янському”.¹⁰⁵ За порадою князя Костянтина школа з часом мала стати подібною до Острозької академії. Нового розквіту вона набула пізніше завдяки значним грошовим дотаціям. Так, у 1593 р. Іпатій Потій домігся у польського короля привілею, за яким усі прибутки від маєтків

Спаського монастиря у Володимирі призначалися на утримання школи.

Пізніше він виділив їй ще 2500 золотих. За його наступника Іоахима Мороховського кафедральна школа змінилася. В ній почали вивчати поруч із грецькою та слов'янською також латинську мову, як і в подібних закладах Європи, а учні стали називатися студентами.¹⁰⁶ Подальшого розвитку володимирська школа, вже в ранзі колегіуму, набула в XVII ст., тобто в ранньомодерному часі, який, проте, виходить вже за рамки нашої книги, обмеженої середньовічним періодом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Войтович Л. В. Удільні князівства на українських землях у другій половині XII–XV ст. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1995. – Вип. 2. – С. 35.
2. Довнар-Запольский М. В. Из истории литовско-польской борьбы за Волынь (договоры 1366 г.). – К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1896. – С. 3, 7.
3. Ісаевич Я. Д., Мартинюк А. І. Володимир-Волинський. Історико-краєзнавчий нарис. – Львів: Каменяр, 1983. – С. 25.
4. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – Львів: Добра справа, 2003. – С. 127–128.
5. Naruszewicz A. Historia narodu Polskiego od początku chrestianstwa. Panowanie Wegrów. – Warszawa, 1804. – Т. 7. – S. 31.
6. Андрияшев М. А. Очерк истории Волынской земли до конца XIV столетия. – К., 1887. – С. 220.
7. Дверницкий Е. Н. Памятники древнего православия в г. Владимире-Волинском. – К.: Типография Г. Т. Корчак - Новицкого, 1889. – С. 10; Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI археологического съезда в Киеве 1899 г. – М., 1901. – Т.1. – С. 63.
8. Кучинко М. М. Раскопки древнего Владимира-Волинского // Археологические открытия (далі – АО) 1975. – М., 1976. – С. 349.
9. Малевская М. В., Шолохова Е. В. Архитектурно-археологические исследования во Владимире-Волинском // АО 1976. – М., 1977. – С. 327–328; Архитектурно- археологические исследования на Воляни // АО 1982. – М., 1984. – С. 291.
10. Baliński M., Lipinski T. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym. – Wydanie drugie, poprawione i uzupełnione przed F. K. Martynowskiego. – Rewizja zamku Włodzimierskiego od 1552 roku. – Warszawa: Nakład i druk S. Orgelbranda, 1886. – Т. III. – S. 520.

11. Кучинко М.М. Стародавній Володимир-Волинський. – Луцьк: Знання, 1987. – С. 3.
12. Baliński M., Lipinski T. – Op. cit. – S. 521.
13. Теодорович Н. И. Город Владимир Волынской губернии в связи с историей Волынской иерархии. Исторический очерк. – Почаев: Типография Почаевско-Успенской Лавры, 1893. – С. 110.
14. Цинкаловський О. Матеріали до археології Володимирського повіту // Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. – Львів, 1937. – Т. CLIV. – С. 203, 208.
15. Донесение вижа урядового в том, как епископ Холмский Феодосий взял штурмом епископский замок и соборную церковь в городе Владимире. 15 сентября 1565 г. // Архив Юго-Западной России (далі – АЮЗР). – Ч. I. – Т. I. Акты, относящиеся к истории православной церкви в Юго-Западной России (1481–1596 гг.) / Под ред. Н. Д. Иванишева. – К.: Университетская типография, 1859. – 641 с. – № 4. – С. 7–12.
16. Мазурик Ю. М. Археологічні дослідження біля Успенського собору в м. Володимирі-Волинському // Минувле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України та Волині. Збірник наукових праць. – Луцьк, 2004. – С. 176–181.
17. Теодорович Н. И. Указанное сочинение. – С. 109.
18. Дверницкий Е. Н. Указанное сочинение. – С. 59–61.
19. Там само. – С. 62.
20. Історія Української РСР. У 8-ми т. – Т.1. – Кн. 2. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 153.
21. Лист епископа Владимирского Феодосия и всего духовенства соборной церкви Владимирской о мерах, принятых, по предложению князя Константина Острожского, для благоустройства Владимирской соборной церкви и для учреждения при ней училища. 25 июля 1588 г. // АЮЗР. – Ч. I. – Т. I. Акты, относящиеся к истории православной церкви в Юго-Западной России (1481–1596 гг.) / Под ред. Н. Д. Иванишева. – К.: Университетская типография, 1859. – 641 с. – № 55. – С. 235–239.
22. Лист епископа Ипатия Потия об учреждении капитулы при соборной Владимирской церкви по католическому образцу, с назначением входящих в состав её лиц и с определением их прав и обязанностей. Запись той же капитулы в пользование монастыря во Владимире Св. Спаса с принадлежащими ему сёлами, землями и крестьянами. Королевское подтверждение листа Потия. 20 февраля 1598 г. // АЮЗР. – Ч. I. – Т. VI. Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной России (1372–1648 гг.) / Под ред. О. И. Левицкого. – К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1883. – 1120 с. – № LXXXIV. – С. 210.
23. Описание замков Владимирского, Луцкого и Кременецкого 1545 года // Минувле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України та Волині. – Луцьк, 2004. – С. 230.

24. Baliński M., Lipinski T. – Op. cit. – S. 523.
25. Сас П. Н. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. – К., 1989. – С. 55.
26. Цинкаловський О. Вказана праця. – С. 205.
27. Теодорович Н. И. Указанное сочинение. – С. 142, 143.
28. Baliński M., Lipinski T. – Op. cit. – S. 522.
29. Малевская М. В., Шолохова Е. В. Раскопки архитектурных памятников в Любомле и Владимире-Волынском // АО 1975 г. – М., 1976. – С. 355; Архитектурно-археологические исследования во Владимире-Волынском. // АО 1976 г. – М., 1977. – С. 327.
30. Про підтвердження Яном Казимиром від 7 березня 1652 р. грамоти Сигізмунда Августа від 12 жовтня 1570 р. про дозвіл на будівництво ратуші, організацію різних ремісничих цехів та трьох ярмарків на рік // Каталог колекції документів Київської археографічної комісії 1369–1899 рр. – К.: Наукова думка, 1971. – № 152. – С. 52.
31. Цинкаловський О. Вказана праця. – С. 205.
32. Сас П. М. Указанное сочинение. – С. 22.
33. Там само. – С. 40.
34. Терський С. В. Звіт про роботу Волинської рятівної археологічної експедиції у 1999 р. – Львів, 2000. – Рис. 7,8 // НА ВВІМ. – КД – 2253 / КВ – 8167.
35. Там само.
36. Духовное завещание Василия Загоровского, Кастильяна Брацлавского. Наставление детям и правила для их воспитания; распоряжение об устройстве церквей, госпиталей и школы. 11 июля 1577 г. // АЮЗР. – Ч. 1. – Т. 1. Акты, относящиеся к истории православной церкви в Юго-Западной России (1481–1596 гг.) / Под ред. Н. Д. Иванисева. – К.: Университетская типография, 1859. – № 16. – С. 68–81.
37. Baliński M., Lipinski T. – Op. cit. – S. 523.
38. Сас П. М. Указанное сочинение. – С. 31.
39. Baliński M., Lipinski T. – Op. cit. – S. 523–524.
40. Теодорович Н. И. Указанное сочинение. – С. 153.
41. Дверницкий Е. Н. Указанное сочинение. – С. 30.
42. Теодорович Н. И. Указанное сочинение. – С. 135.
43. Там само. – С. 135–136.
44. Там само. – С. 158–160.
45. Объявление священников собора Владимирского о том, что они не могут явиться на суд королевский по бракорозводному делу Василия Загоровского. 3 февраля 1584 г. // АЮЗР. – Ч. 1. – Т. 1. Акты, относящиеся к истории православной церкви в Юго-Западной России (1481–1596 гг.) / Под ред. Н. Д. Иванисева. – К.: Университетская типография, 1859. – 641 с. – № 39. – С. 188; Теодорович Н. И. Указанное сочинение. – С. 140.

46. Петрович В. В. Німецька, польська та єврейська громади в світлі історичної топографії міста Володимира XIII – XVIII ст. // Науковий вісник ВДУ. Історичні науки. – Луцьк, 2002. – № 10. – С. 96–101.
47. Осадчий В. Католицька церква в Україні. – Луцьк, 2001. – С. 21–22, 25.
48. Духовное завещание Василия Загоровского... – С. 72–74.
49. Бойко М. Володимир – столичний град Волині. – Блумінгтон, 1988. – С. 218.
50. Jablonowski A. Lustracje królewshyzn ziem Ruskich, Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej poiowy XVII wieku // Zrodła dziejowe. – Lustracja starostwa Wołodymerskiego 1628 roku. – Warszawa: Druk. E.Skiwskiego, 1877. – T. V. – S. 148–152.
51. Włodzimierz // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiaccskich. – Warszawa, 1897. – T. XIV. – S. 169–170.
52. Батюшков П. Н. Вольтынь. Исторические судьбы Юго-Западного края. – Петербург: Типография Товарищества “Общественная польза”, 1888. – С. 65–66.
53. Марочкін В. П. Українське місто від XV до середини XVII ст. Звичаєво-правова атрибутика як історичне джерело. Історична монографія. – Торонто, 1999. – С. 105.
54. Baliński M., Lipinski T. – Op. cit. – S. 524.
55. Сас П. М. Указанное сочинение. – С. 89.
56. Цинкаловський О. Вказана праця. – С. 201, 208.; Wladimir Wolynsk in memory of the jewish community. – Published by Irgyn Yotzei Ludmir. Tel-Aviv, 1962.
57. Заяць А. Вказана праця. – С. 126, примітка 315.
58. Сас П. М. Указанное сочинение. – С. 59.
59. Там само. – С. 71.
60. Про підтвердження королем Яном Казимиром від 7 березня 1652 р. грамоти Сигізмунда Августа від 12 жовтня 1570 р. про дозвіл будівництва ратуші, організацію різних ремісничих цехів та трьох ярмарків на рік // Каталог колекції документів Київської археографічної комісії 1369–1899 рр. – К.: Наукова думка, 1971. – № 152. – С. 54.
61. Сас П. М. Указанное сочинение. – С. 100.
62. Цинкаловський О. Вказана праця. – С. 202.
63. Там само. – С. 202.
64. Терський С. В. Вказана праця. – С. 26.
65. Цинкаловський О. Вказана праця. – С. 209–210.
66. Там само. – С. 206, 210.
67. Теодорович Н. И. Указанное сочинение. – С. 17.
68. Дверницький Е.Н. Указанное сочинение. – С. 54.
69. Объявление священников собора Владимирского... – С. 188.
70. Судебный приговор над жидами, которые бросали камнями в епископа Владимирского Мелетия Хребтовича и в священников, совер-

шавших крестный ход в городе Владимире. 22 мая 1590 г. // АЮЗР. – Ч. I. – Т. I. Акты, относящиеся к истории православной церкви в Юго-Западной России (1481–1596 гг.) / Под ред. Н. Д. Иванишева. – К.: Университетская типография, 1859. – 641 с. – № 63. – С. 265–267.

71. Цинкаловский О. Вказана праця. – С. 198.

72. Опись церквей и имений епископии Владимирской, составленная при передаче этой епископии Ипатю Потюю. 11 апреля 1593 г. // АЮЗР. – Ч. I. – Т. I. Акты, относящиеся к истории православной церкви в Юго-Западной России (1481–1596 гг.) / Под ред. Н. Д. Иванишева. – К.: Университетская типография, 1859. – 641 с. – № 90. – С. 371–375.

73. Сас П. М. Указанное сочинение. – С. 120.

74. Там само. – С. 73.

75. Актова книга. 23 січня – 31 грудня 1567 р. // Центральный Державний історичний архів України (далі – ЦДІАУ), м. Київ, ф. 28 Володимирський гродський суд (1566–1756 гг.), оп. 1, спр. 2, арк. 71.

76. Про підтвердження Яном Казимиром від 7 березня 1652 р. грамоти Сигізмунда I від 30 червня 1532 р. на право збору мостового податку міщанам м. Володимира // Каталог колекції документів Київської археографічної комісії 1369–1899 рр. – К.: Наукова думка, 1971. – № 152. – С. 54.

77. Baliński M., Lipinski T. – Op. cit. – S. 522.

78. Берковський В. Деякі аспекти розвитку міжнародної торгівлі міста Володимира в кінці XIV – першій половині XVI ст. // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України та Волині. Збірник наукових праць. – Луцьк, 2004. – С. 9–11.

79. Сас П. М. Указанное сочинение. – С. 112.

80. Берковський В. Вказана праця. – С. 10.

81. Про підтвердження Яном Казимиром від 7 березня 1652 р. грамоти Сигізмунда Августа від 12 жовтня 1570 р. про дозвіл на будівництво ратуші, організацію різних ремісничих цехів та трьох ярмарків на рік // Каталог колекції документів Київської археографічної комісії 1369–1899 рр. – К.: Наукова думка, 1971. – № 152. – С. 52.

82. Цинкаловський О. Вказана праця. – С. 198.

83. Baliński M., Lipinski T. – Op. cit. – S. 523.

84. Объявление священников собора Владимирского... – С. 188.

85. Теодорович Н. И. Указанное сочинение. – С. 149–150.

86. Объявление священников собора Владимирского... – С. 188; Жалоба Кондрата Хребтовича Богуринского о том, что по смерти брата его, епископа Мелетия Хребтовича, священники соборной церкви Владимирской вместе с подстаростою Загоровским завладели церковным имуществом. 6 февраля 1593 г. // АЮЗР. – Ч. I. – Т. I. Акты, относящиеся к истории православной церкви в Юго-Западной России (1481–1596 гг.) / Под ред. Н. Д. Иванишева. – К.: Университетская типография, 1859. – 641 с. – № 82. – С. 339.

87. Теодорович Н. И. Указанное сочинение. – С. 165.
88. Цинкаловський О. Вказана праця. – С. 206.
89. Теодорович Н. И. Указанное сочинение. – С. 143; Объявление священников собора Владимирского... – С. 188.
90. Теодорович Н. И. Указанное сочинение. – С. 132; Объявление священников собора Владимирского... – С. 188.
91. Теодорович Н. И. Указанное сочинение. – С. 15; Опись церквей и имений епископии Владимирской, составленная при передаче этой епископии Ипатию Потю. 11 апреля 1593 г. ... – С. 373.
92. Цинкаловський О. Вказана праця. – С. 201–206.
93. Заяць А. Рецепція магдебурзького права на Волині до кінця XV ст. // Освячення історії. Збірник праць на пошану професора М. П. Ковальського. – Остріг – Нью-Йорк, 1999. – С. 273.
94. Про підтвердження королем Яном Казимитом від 7 березня 1652 р. грамоти Сигізмунда I від 17 липня 1509 р. про надання місту Володимирі магдебурзького права // Каталог колекції документів Київської археографічної комісії 1369–1899 рр. – К.: Наукова думка, 1971. – № 152. – С. 54.
95. Сас П. М. Указанное сочинение. – С. 174–176.
96. Baliński M., Lipinski T. – Op. cit. – S. 520–524.
97. Сас П. М. Вказана праця. – С. 183.
98. Там само. – С. 184.
99. Актова книга. 1 січня – 23 грудня 1569 р. // ЦДА України м. Київ, Ф. 28, Оп. 1, спр. 4, арк. 4.
100. Сас П. М. Указанное сочинение. – С. 170.
101. Baliński M., Lipinski T. – Op. cit. – S. 523.
102. Сас П. М. Указанное сочинение. – С. 171–172.
103. Там само. – С. 192.
104. Духовное завещание Василия Загоровского... – С. 73–74, 82.
105. Лист епископа Владимирского Феодосия... – С. 235.
106. Духовное завещание епископа Владимирского Иокима Морозовского с подробным перечнем и распределением остающегося по его смерти имущества. 3 февраля 1631 г. // АЮЗР. – Ч. 1. – Т. VI. Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1372–1648 гг.) / Под ред. О. И. Левицкого. – К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1883. – ССЛ III. – С. 628.

ПІСЛЯМОВА

Завдяки опрацюванню значної кількості джерел та їх аналізу, а також розгляду доступних праць істориків, які торкались вивчення міста, авторові вдалося прослідкувати історико-культурний розвиток Володимира-Волинського від раннього до пізнього середньовіччя і дійти таких висновків.

Близько VI–IX ст. на берегах р. Луги та її приток Смочі й Рилавиці, в оточенні боліт, існували окремі східнослов'янські поселення. Найбільш раннє знаходилося в урочищі Михайлівщина, де натраплено на кераміку VI–VII століть. Існує версія, що тут було язичницьке святилище. В південно-західній частині міста у цей час існував могильник із тілоспальними похованнями. У VIII–X ст. функціонували поселення в урочищах Апостольщина і Тухівщина.

На найвищому пагорбі, в урочищі Замчисько існувало укріплене городище. Тут відкрито рештки круглого кам'яного фундаменту та ранньогончарний посуд IX – першої половини X століття. Синхронне поселення, засвідчене знахідками кераміки і глиняних прясел, було на Підзамчі. Рештки фундаменту від круглої будівлі були і в с. Федорівка. Історики XIX ст. пов'язували її з ротондою часів місійної діяльності учнів св. Мефодія на початку X століття. Окремі поселення існували також на острові Велесівщина, в с. Заріччя та Білі Береги на південно-західній околиці міста. Цілком імовірно, що зародком міста Володимира було городище – один із племінних центрів бужан-волинян, в оточенні синхронних поселень.

Становлення класичного давньоруського міста припадає на кінець X – першу половину XII століття. В цей час Волинська земля потрапляє в залежність від Києва, а Володимир стає альтернативою тодішньому племінному граду Волиню над Західним Бугом. Саме таким чином київський князь намагався посилити власну позицію та послабити позиції

місцевої племінної знаті. Наприкінці X ст. на найвищому пагорбі над заплавою р. Луги споруджується (або лише перебудовується) фортеця-дитинець площею 1,5 га, укріплена валом і ровом.

Не пізніше середини XII ст. було облаштоване окольне місто, розташоване вздовж р. Луги на 1,0 км при ширині понад 800 метрів. Насипано вали з двома воротами – Київськими зі сходу і Гридшиними – із заходу, які охоплювали Володимир суцільним півколом, а кінцями впирались у долину р. Луги. Укріплена площа становила 66 гектарів. У X–XII ст. в місті функціонували боярські двори та садиби городян, відкриті археологами. Сформувалась міська агломерація в прирічковій та приозерній смузі, археологічно засвідчена в Апостольщині, Острівку, Рилавиці, Білих Берегах, Заріччі, Федорівці та ряді інших місць.

У другій половині XII – середині XIV ст., коли Володимир був столицею окремого князівства, місто досягло вершини свого розквіту. За свідченням літописця, воно викликало подив і захоплення угорського короля Андрія в 1232 р., який зауважив, що такого града не бачив і в німецьких землях. Особливістю забудови міста було радіально-кільцеве планування, обумовлене напрямком головних вулиць: Луцької, що вела на схід, Гноєнської – на північ та Устилузької – на захід, які сполучались півкільцевими вуличками, що йшли одна за одною паралельно до валу дитинця. Місто було забудоване дворами і садибами, засвідченими літописом у 1261 і 1268 рр. та археологічними джерелами.

В цей час у місті було 8 мурованих церков. У другій половині XII ст. збудовані Успенський собор і церкви на вулиці Садовій, Дмитрівська та Михайлівська. На початку XIII ст. споруджено Миколаївську, в другій половині XIII ст. – Апостольську церкву та Михайлівську ротонду, нарешті на рубежі XIII–XIV ст. змуровано Василівську ротонду. Ще дві церкви – Онуфріївська кінця XI ст. та Георгіївська початку XIV ст. були зрублені з дерева. В цей період стольний Володимир був одним з найбільших міст України-Русі. Це був апогей його розвитку.

В період пізнього середньовіччя – друга половина XIV – кінець XVI ст. – Володимир втратив значення політичного та

культурного центру Волині, хоча і залишився економічним осередком регіону. На місці давньоруського дитинця виникає старостинський замок, а в колишньому окольному граді – єпископський замочок та місто з органами самоуправління. Остаточно статус міста з магдебурзьким правом Володимир отримав 1509 року. Замок захищали дерев'яні стіни з п'ятьма вежами, а місто – старі земляні вали і дерев'яні паркани з трьома брамами – попередніми Київською і Гридшиною та збудованою в XV ст. П'ятницькою. Нова оборона характеризується кількома русними круглими вежами, що виникли із застосуванням вогнепальної зброї.

Для інфраструктури міста типовою стає дворово-садибна забудова. В центрі знаходився ринковий майдан з ратушею, торговими лавками, а в середмісті та передмістях знаходилися майстерні, заїзди і шинки. Згідно з люстраціями 1545 і 1552 рр. тут було 450 будинків, функціонувало 11 ремісничих цехів, з'явилися греблі, мости та пристані. В середині XVI ст. у Володимирі було більше 20 феодальних юридик. В місті діяло кілька культових споруд, частина з яких виникла в цей період. Це – П'ятницька (перша половина XV ст.), Іоанно-Предтеченська (середина XV ст.), Іоанно-Златоустівська (друга половина XV ст.), церква Іоакима і Анни (кінець XV ст.), Спаська (перша згадка 1508 р.), Федорівська (1547 р.), Введенська (1554 р.), Іллінська (1568 р.) та Прокопівська (1584 р.). З попередніми, далі діючими Успенською, Михайлівською ротондою, Апостольською, Василівською, Георгієвською, Миколаївською та Онуфріївською вони обслуговували християн православної конфесії.

У центрі міста були два католицькі костели: Святотроїцький, разом з монастирем ордену домініканів (1497 р.) та Іоакима і Анни (1554 р.), а також єврейська синагога (кінець XV ст.). В цей час Володимир належав до категорії середніх міст.

КОРОТКИЙ СЛОВНИК АРХІТЕКТУРНИХ ТЕРМІНІВ, ВЖИТИХ У КНИЗІ

Апсида – напівкруглий виступ у східній частині церкви, в якому розташований вівтар.

Аркада – ряд арок, які спираються на стовпи чи колони.

Аркура – декоративний мотив у вигляді ряду глухих арок.

Аркасолії – ніші в стіні церкви, призначені для поховань.

Барабан – вертикальна циліндрична вставка під куполом з віконними прорізами для освітлення церкви.

Вітраж – кольорові віконні шибви, живопис на віконному склі.

Закомара – напівкругле завершення членування фасаду, яке відповідає конструкції перекриття, тобто торцеві циліндричного склепіння.

Конха – напівсклепіння, що перекриває напівкругле в плані приміщення, наприклад, апсиду.

Лопатка – плоска вертикальна тяга, потовщення стіни, що відповідає конструктивному членуванню будівлі.

Мозаїка – рід монументального живопису з дрібних шматочків кольорового скляного сплаву-смальти.

Нартекс – західне членування церкви, яке більше чи менше відділене від основного приміщення.

Неф (нава) – поздовжнє приміщення всередині церкви. Якщо нефів кілька, вони відділяються один від одного рядами стовпів.

Плінфа – плоска і широка цегла незначної товщини, яка застосовувалась на Русі в домонгольському часі.

Порєбрик – декоративна смуга (пояс) з цеглин, поставлених на ребро під кутом до поверхні фасаду.

Притвор – приміщення типу тамбура перед порталом церкви.

Фреска – монументальний живопис, виконаний водяними фарбами на свіжому вапняному тиньку стіни.

Хори – балкон у церкві, призначений для привілейованих осіб.

Цем'янка – подрібнена кераміка або товчена цегла, яка була складовою частиною вапняного розчину, що використовувався при муруванні стін.

ЗМІСТ

Слово про книгу та її автора.....	3
Передмова.....	7
Біля витоків становлення міста Володимира.....	9
Володимир в період входження до складу Київської Русі, Володимирського князівства та Волинсько-Галицької держави....	29
Місто Володимир у русько-литовському періоді.....	91
Післямова.....	139
Короткий словник архітектурних термінів, вжитих у книзі.....	142

Науково-популярне видання

КУЧИНКО Михайло Михайлович

ВОЛОДИМИР СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ

Історико-археологічні нариси

В авторській редакції.
Технічний редактор – **Т. М. Демчук**
Художній редактор – **О. Ю. Тоцька**
Комп'ютерна верстка – **О. С. Мисюк**
Коректори – **Н. Д. Лелікова, О. О. Сидорук**

Підписано до друку 03.07.2006.
Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.
Офсетний друк. Ум.-друк. арк 8,37. Обл.-вид. арк. 7,66
Наклад 1000 пр. Зам. 275.

Видавництво «Волинська обласна друкарня»
43010 м. Луцьк, пр. Волі, 27, тел. 4-25-07.

Свідоцтво Держкомінформу України ДК № 1350 від 13.05.2003 р.

Віддруковано у ВАТ «Волинська обласна друкарня»
43010 Волинська обл., м. Луцьк, проспект Волі, 27.
Тел.: 4-25-01, 4-25-07, 4-41-73.

Кучинко М. М.

К95 Володимир середньовічний. Історико-краєзнавчі нариси. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. – 144 с.

ISBN 966-361-100-6

У книзі розглядається проблема виникнення міста Володимира та його розвиток в період середньовіччя. На основі археологічних та писемних джерел автор характеризує основні галузі економіки, суспільних відносин, матеріальної та духовної культури володимирців.

Для науковців, освітян, краєзнавців.

УДК 94(477.82)
ББК 63.4(4Укр.-4Вол.)-22

Кучинко Михайло Михайлович —

доктор історичних наук, професор, відмінник освіти України, завідувач кафедри археології та джерелознавства Волинського державного університету імені Лесі Українки.

Коло наукових інтересів – слов'яно-руська археологія та середньовічна історія Волині, проблеми русько-польського порубіжжя IX–XIII ст. та етнокультурних процесів на території Побужжя. Автор більше 200 наукових праць, у тому числі 10 книг, а саме: "Історія Волині" (1998, у співавторстві); "Історико-культурний розвиток Західного Побужжя в IX–XIV ст." (1993); "Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині" (1994); "Археологічні пам'ятки Волині" (1995, у співавторстві); "Давньоруське городище Вал в Надстир'ї" (1996); "Волинська земля X – середини XIV ст.: археологія та історія" (2002); "Розвиток керамічного виробництва на Волині" (2003, у співавторстві); "Історія міста Володимира-Волинського від найдавніших часів до середини XX ст. у світлі соціотопографії" (2004, у співавторстві); "Археологія Волині" (2005); "Володимир середньовічний" (2006).

ISBN 966-361-100-6

9789663611006 14076